

συζητώντας για την ετεροτοπία

οι χωροχρονικές εμπειρίες των "τεράτων"

Διάλεξη

Συζητώντας για την ετεροτοπία

οι χωροχρονικές εμπειρίες των “τεράτων”

σπουδαστής, Αργύρης Μάνος
υπεύθυνος καθηγητής, Σταυρίδης Σταύρος

ΕΜΠ, περίοδος Ιουλίου 2012

1/ Ο Foucault, ο χώρος και το έτερο	5
2/ Ουτοπία και ετεροτοπία	7
οι ουτοπίες.....	7
οι ετεροτοπίες.....	9
3/ Η ετεροτοπία, ανάμεσα σε δύο εκδοχές	15
εξουσία και υποκείμενο.....	15
οι ετεροτοπίες της αντιστάθμισης.....	18
οι ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων.....	19
4/ Οι ετεροτοπίες μέσα απ' τον Lefebvre	23
Lefebvre και ετεροτοπία.....	23
Soja και thirdspace.....	25
Cenzatti και ετεροτοπίες της διαφοράς.....	27
5/ Ξανά στον Foucault, οι ετεροτοπίες ως διαταράξεις της τάξης	29
the order of things.....	29
Genocchio.....	31
6/ Οι εναλλακτικές τακτοποιήσεις και το κατώφλι	33
alternative social orderings.....	33
κατώφλι.....	35
7/ Συμπεράσματα	37
 Παραπομπές	41
 Βιβλιογραφία	45

1 / Ο Foucault, ο χώρος και το έτερο

Το Μάρτιο του 1967, ο Foucault έδωσε μια διάλεξη με τίτλο «περί αλλοτινών χώρων», όντας καλεσμένος από μια λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών. Ενώ πολλά θα μπορούσαν να ειπωθούν γύρω από το ζήτημα του χώρου, ο Foucault επέλεξε να εστιάσει σ' αυτό που ονομάζει «χώρους του άλλου». Η πρώτη φορά που χρησιμοποίησε αυτόν τον όρο ήταν στην εισαγωγή για το «Οι λέξεις και τα πράγματα», ενώ η αναφορά του σε μια ραδιοφωνική συζήτηση το 1966 ήταν ο λόγος που προσέλκυσε το ενδιαφέρον του συντονιστή της λέσχης, Ionel Schein.

Πριν από οποιαδήποτε εμβάθυνση, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως η επιλογή του Foucault να εστιάσει στους «χώρους του άλλου», σε καμία περίπτωση δεν είναι ουδέτερη ή τυχαία, αλλά αντανακλά ουσιαστικές πτυχές των αναζητήσεών του. Η συζήτηση για το «διαφορετικό» και την «ετερότητα», δείχνει να παίρνει μεγάλες διαστάσεις απ' τη δεκαετία του '60 και μετά. Ο Foucault, δεν επηρεάστηκε απλά απ' το ρεύμα της εποχής του, αλλά άνοιξε ο ίδιος νέα μονοπάτια μέσα απ' τα αναλυτικά σχήματα των σχέσεων εξουσίας. Παρότι δεν αφιέρωσε ποτέ κάποια έρευνά του αποκλειστικά στο ζήτημα του χώρου, όχι απλά αναγνωρίζει τη σημασία του στην παραγωγή γνώσης/αλήθειας και στις διαδικασίες υποκειμενοποίησης, που απασχόλησαν το μεγαλύτερο μέρος του έργου του, αλλά τον υιοθετεί (έστω και άρρητα) ως αναπόσπαστο στοιχείο των αναλύσεών του.

Ο Foucault, ο χώρος και το έτερο

Η μεθοδολογία του Foucault στην ανάλυση της ιστορίας και των κοινωνικών μεταβολών διαφέρει τόσο απ' τα ερμηνευτικά σχήματα του ιδεαλισμού της φιλελεύθερης ανθρωποκεντρικής ιδεολογίας όσο και απ' τον παραδοσιακό ιστορικό υλισμό των κυρίαρχων μαρξιστικών εκδοχών. Δεν εξετάζει τους ιστορικούς μετασχηματισμούς ως μια διαδικασία ανάπτυξης του ανθρώπινου πνεύματος, ούτε ως το γραμμικό αποτέλεσμα των αιτιακών καθορισμών της κοινωνικής υποδομής (οικονομία). Ο Foucault, στο πνεύμα των θεωρητικών αναζητήσεων του στρουκτουραλισμού, επιδιώκει να αποσυναρμολογήσει την ενότητα/το όλον της κοινωνικής πραγματικότητας και να εστιάσει στην ασύμμετρη ανάπτυξη κοινωνικών μορφών στον ιστορικό χρόνο, αναλύοντας τους όρους και τους λόγους για τους οποίους κάποιες από αυτές επικρατούν, επενεργούν σε άλλες ή μεταλλάσσονται οι ίδιες. Για τον Foucault λοιπόν, οι συνολικοί μετασχηματισμοί περισσότερο τροφοδοτούνται από επιμέρους αναπτύξεις τέτοιων διαδικασιών παρά το ανάποδο. Αποδίδοντας, με λίγα λόγια, «σε κάθε τι, την ιστορία του» όσο διακινδυνεύει να διασπάσει τους δεσμούς και τα δίκτυα που συγκροτούν την κοινωνική πραγματικότητα, άλλο τόσο του δίνεται η ευκαιρία να εντοπίσει την υλικότητα και τη μικροφυσική πρωτότυπων κοινωνικών σχέσεων που παράγονται, αναπτύσσονται και διαχέονται στο κοινωνικό σύνολο. Έτσι, ο Foucault βρίσκει το ενδιαφέρον του, σε ακραίες κοινωνικές καταστάσεις (φυλακή, ψυχιατρεία κλπ) όπου οι σχέσεις ξεφεύγουν απ' το «κανονικό».

«Βρισκόμαστε κατά την άποψή μου, σε ένα σημείο όπου ο κόσμος δίνει την εντύπωση λιγότερο μιας μεγαλειώδους ζωής που εξελίσσεται με την πάροδο του χρόνου και περισσότερο ενός δικτύου το οποίο ενώνει σημεία υφαίνοντας τον ιστό του»¹

Τοποθετώντας το κείμενο του Foucault σ' αυτό το πλαίσιο μπορούμε να αντιληφθούμε γιατί, (μιλώντας για το χώρο), θέλει να εστιάσει στους χώρους του «άλλου». Ο Foucault υποστηρίζει την ύπαρξη του «άλλου» μέσα στο «όλον» γιατί εκεί εντοπίζονται τα πιο δυναμικά του στοιχεία. Ακολουθώντας αυτό το σχήμα, ο Foucault αναζητά αυτούς τους χώρους, αυτές τις κοινωνικο-χωρικές συνθήκες, που δεν εντάσσονται στο «κανονικό». Εκεί που εκδηλώνεται η ασυμμετρία της κοινωνικής πραγματικότητας. Βεβαίως, αξίζει εδώ να σημειώσουμε πως έστω και παθητικά ο Foucault αποδέχεται την ύπαρξη αυτού που «δεν είναι ακραίο» για τα δεδομένα μιας κοινωνίας, την ύπαρξη δηλαδή μιας κυρίαρχης τάξης πραγμάτων. Δεν αρνείται με λίγα λόγια, έναν ηγεμονικό τρόπο συνάρθρωσης των κοινωνικών σχέσεων, σε αντίθεση π.χ. με τις επικρατέστερες εκδοχές του μεταμοντερνισμού. Όσον αφορά το χώρο αυτοτελώς, θα μπορούσαμε να πούμε πως ο λόγος που του δίνει αυτό το ειδικό βάρος, είναι η γενικότερη επιμονή του στην υλικότητα των σχέσεων, των πρακτικών και των στρατηγικών που όχι μόνο αποτυπώνονται σε συγκεκριμένες χωρικές ενότητες (πχ φυλακή) αλλά ακόμα παραπάνω, είναι σε μεγάλο βαθμό εξαρτημένες από αυτόν.

2/ Ουτοπία και ετεροτοπία

Ποιοι είναι όμως αυτοί οι χώροι που προσελκύουν το ενδιαφέρον του Foucault; Σε ένα πρώτο επίπεδο προσπαθεί να διακρίνει δύο εκδοχές, για να εστιάσει τελικά σε μία. Η πρώτη είναι οι «ουτοπίες», δηλαδή οι μη πραγματικοί χώροι, οι χωρίς τόπο. Η δεύτερη είναι οι «ετεροτοπίες», ένα είδος ουτοπιών που έχουν γίνει πράξη¹. Γιατί όμως προκύπτει η αναγκαιότητα κατασκευής ενός πρωτότυπου όρου; Ποιο εννοιολογικό κενό καλείται να καλύψει η «ετεροτοπία» σε σχέση με την «ουτοπία»;

Οι ουτοπίες

Η άρνηση των ανθρώπων να συμβιβαστούν με την πραγματικότητα που τους περιβάλλει, τους οδηγεί να «φαντάζονται» μια διαφορετική/ιδανική διάταξη των κοινωνικών σχέσεων, που ικανοποιεί πλήρως τις ιδεολογικές αναπαραστάσεις που συγκροτούν αυτήν την επιθυμία. Αυτή η ιδανική κοινωνία, είχε συνήθως την χωρική της έκφραση σε μία ιδανική πόλη, ένα ιδανικό μέρος, έναν ιδανικό/μη υπαρκτό τόπο. Ο ου-τόπος, ή αλλιώς μη-τόπος, έχοντας τα χαρακτηριστικά του «ιδανικού», είναι ο μη πραγματοποιημένος. Είναι το επιθυμητό, το οποίο δεν εντοπίζεται στο υπάρχον. Κύριο χαρακτηριστικό της ουτοπίας είναι η πλήρης επίλυση των προβλημάτων που γεννούν την ανάγκη της. Έτσι, οι περιγραφές της, δε συνδέονται με τον υπαρκτό χώρο, ο οποίος είναι εμποτισμένος με τα ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά του «σήμερα», αλλά με φανταστικούς/«αμόλυντους» τόπους. Αυτή ακριβώς η ιδιαιτερότητά της την κάνει αρκετά εύπλαστη, ενώ παράλληλα δημιουργεί την απαίτηση για μια λεπτομερή

Ουτοπία και ετεροτοπία

περιγραφή των λειτουργιών και των χαρακτηριστικών της, ώστε να πείθει για την «απόλυτη ευδαιμονία» που εξ ορισμού επαγγέλλεται. Έτσι, το αίτημα για την ικανοποίηση του επιθυμητού, τοποθετείται έξω απ' το υπαρκτό.

Όμως, πώς μπορεί να γίνει πραγματικότητα; Ποια είναι η κινητήρια δύναμη για μία τέτοια ρήξη στη συνοχή του κοινωνικού χρόνου, αν όχι μια πανανθρώπινη στράτευση σε ένα καλά περιγεγραμμένο όραμα; Κι αν είναι έτσι, πόσο πειστική και ιστορικά επιβεβαιώσιμη, είναι μια τέτοια μεθοδολογία για τον κοινωνικό μετασχηματισμό (ή αλλιώς για την υλοποίηση της ουτοπίας);

Ακόμη, είναι δυνατόν μια ουτοπία να λειτουργεί ως ένα λεπτομερές οικουμενικό όραμα, στο βαθμό που η κοινωνική πραγματικότητα διαπερνάται από πολλαπλές πολιτισμικές, κοινωνικές, ηθικές, χωρικές κ.ά. διαφοροποιήσεις;

Πως η ουτοπία μπορεί να διεκδικεί την πλήρη ρήξη με το υπάρχον, όταν η ίδια συγκροτείται σαν όραμα μέσα στα σημερινά κοινωνικά όρια;

Τελικά, αν η ουτοπία συγκροτείται από μία καθολική αλήθεια, που μένει να γίνει με κάποιον τρόπο κτήμα της ανθρωπότητας, πόσο ρεαλιστική ή επιθυμητή μπορεί να είναι;

Βλέπουμε πως η «ουτοπία» είναι εξαρτημένη από βασικά γνωρίσματα της νεωτερικότητας, όπως η ολοκλήρωση, η αντικειμενική αλήθεια, η οικουμενικότητα, η τελμάτωση των κοινωνικών μορφών κλπ. Προκειμένου όμως να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια το περιεχόμενό της, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τρεις ξεχωριστές εκδοχές.

Στην πρώτη, εστιάζοντας στην χρονική απροσδιοριστία της υλοποίησής της, στη συνειδητή αποκοπή της απ' το υπάρχον και στην ιδανική φύση της, την αντιμετωπίζουμε ως αδύνατη, ως μη υλοποιήσιμη. Εξωθείται πέρα απ' το μη-πραγματοποιημένο, στο μη-πραγματοποιήσιμο. Άμεση συνέπεια αυτής της προσέγγισης είναι ένας ιδιότυπος ρεαλισμός που απολήγει στην παραίτηση και στην παθητική σχέση με το όραμά της. Ο Thomas More το 1516 δημοσίευσε το έργο του «Ουτοπία», στο οποίο ένας ταξιδιώτης προσπαθούσε να περιγράψει με εξαιρετική λεπτομέρεια τις πολιτικο-κοινωνικές αρχές μιας φανταστικής χώρας-νησιού, όπου θα κυριαρχεί η ορθολογική κοινωνική οργάνωση, η ισότητα, η δικαιοσύνη, η κοινοτική ιδιοκτησία, η ανεξίτηρησκεία κλπ. Μια χώρα όμως, που δεν υπάρχει, παρά μόνο στο επίπεδο του φανταστικού και της επιθυμίας. Περίπου τρεις αιώνες αργότερα, ο ουτοπικός σοσιαλιστής Robert Owen προσπάθησε να κάνει πράξη το δικό του όραμα για μια «ιδανική» οργάνωση της κοινωνίας, τη λεγόμενη «Νέα Αρμονία» στην Ινδιάνα της Αμερικής, όπου καταργήθηκε το χρήμα και απαγορεύτηκαν διάφορα εμπορευματικά προϊόντα. Ο ελάχιστος χρόνος ζωής αυτού του πειράματος (1825-1829), δεν έδειξε απλά τα δικά του όρια, αλλά επιβεβαίωσε την άποψη που έβλεπε την αναζήτηση του άλλου, του ιδανικού, ως μια μάταιη, καταδικασμένη στην αποτυχία και εν τέλει αδύνατη διαδικασία.

Στη δεύτερη εκδοχή, εστιάζοντας στην «ολοκλήρωση» και στην οικουμενική φύση της ουτοπίας, βλέπουμε να παραμερίζονται οι εσωτερικές συγκρούσεις της κοινωνίας και αυτή να αποτελεί το ενιαίο κοινωνικό όραμα που, βάζοντας τον «άνθρωπο στο κέντρο», προσπαθεί με τη βοήθεια της τεχνολογίας και της επιστήμης να ικανοποιήσει τις ανάγκες της «ανθρωπότητας». Αυτό το είδος της «ρεαλιστικής ουτοπίας», μπορούμε να πούμε πως αρχίζει να εκδηλώνεται πιο έντονα στο μεσοπόλεμο και κυρίως στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, όπου οι συνθήκες κοινωνικής αποσύνθεσης και εξαθλίωσης, απαιτούσαν ένα ρεαλιστικό όραμα, που θα μπορούσε να επιλύσει άμεσα τα τεράστια προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί. Η ουτοπία εδώ είναι ενσωματωμένη στο «ανθρώπινο» κοινωνικό κράτος του κεύσινιανισμού που γεννιέται μετά την κρίση του 1929, ενώ κυρίαρχο ρόλο σ' αυτές τις στρατηγικές φαίνεται να αναλαμβάνει ο αρχιτεκτονικός και πολεοδομικός σχεδιασμός. Βλέπουμε πως οι κυρίαρχες εκδοχές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής (και ειδικά του «ύστερου μοντερνισμού»²) εμπνέονταν απ' αυτό το είδος ουτοπίας. Τα σχέδια, του Le Corbusier, τοποθετούνταν, ακριβώς σ' αυτήν την προβληματική, της επίλυσης των «οικουμενικών προβλημάτων της ανθρωπότητας», αναζητώντας «ιδανικές» μονάδες κατοικίας, «ιδανικά» συγκροτήματα συλλογικής κατοικίας, «ιδανικές» πολεοδομικές διατάξεις κλπ. Παρότι, αυτό το είδος «ρεαλιστικής ουτοπίας» κατάφερε να δώσει βιώσιμες λύσεις στην μεταπολεμική καπιταλιστική ανάπτυξη, ο David Harvey τονίζει:

«Από αυτήν την άποψη ο ύστερος μοντερνισμός τα κατάφερε πολύ καλά. Η κάτω απ' την επιφάνεια όψη του έγκειται, θα έλεγα, στην υπόγεια εξύμνηση της επιχειρηματικής γραφειοκρατικής δύναμης και ορθολογικότητας, υπό το ένδυμα της επιστροφής στην επιφανειακή λατρεία της αποτελεσματικής μηχανής, ως μύθου που ενσαρκώνει επαρκώς όλες τις ανθρώπινες βλέψεις»³

Στην τρίτη εκδοχή της ουτοπίας, μπορούμε να επιχειρήσουμε να συμβιβάσουμε τις δύο πρώτες σε μία πιο ριζοσπαστική. Να μην αντιμετωπίσουμε δηλαδή την ουτοπία ούτε ως αδύνατη, αλλά ούτε ως εξαρτημένη απ' το κράτος. Με δυο λόγια θα μπορούσαμε να την αντιμετωπίσουμε ως ένα πλαίσιο αμφισβήτησης του υπάρχοντος και αναζήτησης του «άλλου», μετουσιωμένο σε κοινωνικές πρακτικές που βρίσκουν τον τόπο και τον χρόνο τους στο «εδώ» και στο «σήμερα», με τρόπο ασύμμετρο και όχι αναγκαστικά ενσωματωμένες σε κεντρικές κρατικές στρατηγικές.

Οι ετεροτοπίες

Αυτή η τρίτη εκδοχή, δημιουργεί την ανάγκη για έναν περαιτέρω προσδιορισμό αυτής της ουτοπίας που εντοπίζεται στο «εδώ και στο σήμερα». Ο Foucault, μιλώντας για ένα «είδος ουτοπιών που έχει γίνει πράξη»⁴, ονομάζει αυτούς τους χώρους «ετεροτοπίες», δηλαδή τόπους του «έτερου». Είναι πραγματικοί χώροι που ξεφεύγοντας απ' το «κανονικό» προσεγγίζουν το «άλλο». Έτσι, συνειπής στις γενικότερες αναζητήσεις του, δεν αντιμετωπίζει το χώρο σαν άλλο ένα πεδίο πάνω στο οποίο αποτυπώνονται «ορθολογικά» οι αντιθέσεις της κοινωνικής

πραγματικότητας, αλλά ως ένα ανομοιογενές σύνολο στο οποίο παράγονται ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες και εν δυνάμει αναπτύσσονται εναλλακτικές διατάξεις των κοινωνικών σχέσεων. Προκειμένου να εντοπίσει αυτούς τους πραγματικούς χώρους, ο Foucault περιγράφει τις βασικές αρχές που συγκροτούν τα κριτήρια αυτής της ιδιότυπης τοπολογίας, της «ετεροτοπολογίας», όπως την ονομάζει.

Συνοπτικά, αναφέρει:

1/ *«πιθανόν δεν υπάρχει καμία κουλτούρα στον κόσμο η οποία να μην δημιουργεί ετεροτοπίες»⁵*

Εδώ, παρότι οι ετεροτοπίες λαμβάνουν ξεχωριστές φυσικές μορφές σε κάθε περίπτωση, ο Foucault προτείνει να τις κατηγοριοποιήσουμε σε δύο μεγάλες ομάδες που αντιστοιχούν σε δύο ξεχωριστά ιστορικά στάδια. Στις πρωτόγονες κοινωνίες επικρατούν οι «ετεροτοπίες της κρίσης», δηλαδή τόποι (ιεροί, προνομιοῦχοι, απαγορευμένοι) όπου υποδέχονται άτομα που για τα δεδομένα της κοινωνίας βρίσκονται σε κατάσταση κρίσης (έφηβοι, έγκυες, ηλικιωμένοι κλπ). Για παράδειγμα, οι πρώτες εκδηλώσεις της σεξουαλικότητας των εφήβων έπρεπε να συμβούν οπουδήποτε αλλού εκτός από το σπίτι και την «οικογένεια». Έτσι, το 19^ο και 20^ο αιώνα, για τα αγόρια αυτό συνέβαινε στο στρατό ή στο γυμνάσιο ενώ για τα κορίτσια στο «ταξίδι του μέλιτος». Απ' την άλλη, στη σύγχρονη κοινωνία επικρατούν οι «ετεροτοπίες της απόκλισης», δηλαδή τόποι όπου τοποθετούνται άτομα με αποκλίνουσα συμπεριφορά σε σχέση με τον «κανόνα» μιας κοινωνίας. Εδώ, βρίσκουμε τις φυλακές, τις κλινικές ή ακόμα και τους οίκους ευγηρίας, οι οποίοι σύμφωνα με τον Foucault τοποθετούνται ανάμεσα στις ετεροτοπίες της κρίσης και της απόκλισης.

2/ *«μια κοινωνία κατά την ιστορική της εξέλιξη μπορεί να κάνει μια ήδη υπάρχουσα ετεροτοπία, η οποία δεν εξαφανίστηκε ποτέ, να λειτουργήσει κατά τρόπο τελείως διαφορετικό»⁶*

Το παράδειγμα εδώ είναι το νεκροταφείο. Ο Foucault τοποθετεί την ετεροτόπιά του συγκριτικά με τους συνθήεις πολιτισμικούς χώρους. Πρόκειται για ένα τόπο ο οποίος συνδέεται με όλους τους υπόλοιπους χώρους μιας κοινωνίας, μιας και κάθε άτομο σχετίζεται με κάποιο τρόπο μ' αυτό. Μέχρι το τέλος του 18^{ου} αιώνα το νεκροταφείο, τοποθετούνταν στο κέντρο της πόλης και η ταφή ήταν κυρίαρχα ομαδική. Η μετάβαση όμως, από την υπερίσχυση των θεοκρατικών/μεταφυσικών αντιλήψεων, προς τον ορθολογισμό και το «ρεαλισμό του θανάτου» δίνει άλλο νόημα και άλλο τόπο στην ταφή και στο νεκροταφείο, χωρίς όμως να το καταργεί. Πλέον, τα νεκροταφεία απομακρύνονται στα όρια της πόλης, μιας και ο θάνατος είναι συνδεδεμένος με τη μετάδοση ασθενειών στους ζωντανούς, ενώ οι νεκροί αποκτούν το δικό τους ατομικό τάφο.

- 3/ *«η ετεροτοπία έχει τη δυνατότητα να αντιπαραθέσει σε έναν πραγματικό τόπο πολλούς χώρους, πολλές θέσεις οι οποίες από μόνες τους είναι ασύμβατες»⁷*

Τα παραδείγματα εδώ είναι το θέατρο, ο κινηματογράφος και ο κήπος. Στο θέατρο έχουμε τον ορθογώνιο χώρο της σκηνής, όπου τόποι ξένοι μεταξύ τους διαδέχονται ο ένας τον άλλο, ενώ στον κινηματογράφο, έχουμε την ορθογώνια αίθουσα στο βάθος της οποίας συναντάμε μια δισδιάστατη οθόνη, στην οποία προβάλλονται εναλλασσόμενοι χώροι τριών διαστάσεων. Ο Foucault όμως, χρησιμοποιεί σαν κύριο παράδειγμα τον παραδοσιακό περσικό κήπο. Στο κέντρο του κήπου πρέπει να συναντιούνται τα τέσσερα σημεία που αντιπροσωπεύουν τον ορίζοντα, με τη λεκάνη και το συντριβάνι που συμβολίζουν τον ομφαλό του κόσμου, ενώ όλη η βλάστηση πρέπει να κατανέμεται σ' αυτόν τον κεντρικό χώρο. Ο περσικός κήπος, ως ιερός τόπος, αποτελεί μια χωρική κοσμολογική μεταφορά, ένα μικρόκοσμο με αυστηρή σημειολογία.

- 4/ *«η ετεροτοπία ξεκινάει να λειτουργεί πλήρως όταν οι άνθρωποι βρίσκονται σε ένα είδος απόλυτης ρήξης με τον παραδοσιακό τους χρόνο»⁸*

Σε αντιστοιχία με την ετεροτοπία, ο Foucault προτείνει την έννοια των ετεροχρονισμών. Απ' τη μία, έχουμε τις χρονικές ετεροτοπίες που συσσωρεύονται στο άπειρο. Οι βιβλιοθήκες και τα μουσεία, απ' το 19^ο αιώνα και μετά, από ατομικές συλλογές γίνονται γενικό αρχείο, τόπος συλλογής, συσσώρευσης, καταγραφής και ταξινόμησης «όλων των χρόνων, όλων των εποχών, όλων των ιδεών», ένας τόπος «αιώνιος», στο απυρόβλητο του χρόνου. Απ' την άλλη, έχουμε τα πανηγύρια και τις γιορτές όπου σε αντίθεση, με τα μουσεία και τις βιβλιοθήκες, ο χρόνος γίνεται εφήμερος και αβέβαιος. Ο Foucault, αναφέρεται επίσης και στα «χωριά των διακοπών» της Πολυνησίας, ως εξωτικά μέρη που συνθέτουν αυτές τις δύο εκδοχές χρονικής ετεροτοπίας. Η «κατάργηση του χρόνου», η απεμπλοκή απ' τους καθημερινούς ρυθμούς, συνοδεύεται απ' την (επ)ανακάλυψη ενός διαφορετικού, εφήμερου, «γιορτινού» χρόνου.

- 5/ *«οι ετεροτοπίες προϋποθέτουν πάντα την ύπαρξη ενός συστήματος ανοίγματος και κλεισίματος το οποίο τις απομονώνει και συγχρόνως τις καθιστά προσπελάσιμες»⁹*

Ο Foucault διακρίνει δύο εκδοχές. Στη μία περίπτωση, το σύστημα πρόσβασης σε αυτούς τους τόπους είναι αρκετά σαφές και ευδιάκριτο. Είτε πρόκειται για χώρους στους οποίους εξαναγκάζεσαι να βρεθείς, όπως στο στρατό ή στη φυλακή, είτε για χώρους στους οποίους πρέπει

πρώτα να συμμετάσχει σε συγκεκριμένες ιεροτελεστίες/τελετουργίες όπως στα μουσουλμανικά χαμάμ (για λόγους θρησκευτικής κάθαρσης), ή στις σκανδιναβικές σάουνες (για λόγους υγιεινής). Στην άλλη περίπτωση, η πρόσβαση δε φαίνεται να εξαρτάται από κάποιο σύστημα. Αντίθετα φαίνεται να είναι ελεύθερη, ενώ στην πραγματικότητα, η είσοδος σε αυτούς τους τόπους συνοδεύεται από περίεργους αποκλεισμούς. Για παράδειγμα, ενώ τα αμερικάνικα μοτέλ εμφανίζονται ως το ελεύθερα προσβάσιμο καταφύγιο για την παράνομη σεξουαλικότητα, παρατηρούμε πως αυτή δεν φιλοξενείται ανοικτά και ελεύθερα, αλλά συγκαλυμμένα, σαν να μην είναι πραγματικά αποδεκτή.

6/ «οι ετεροτοπίες διαθέτουν μια λειτουργία σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο»¹⁰

Έναν, ο Foucault ξεχωρίζει δύο περιπτώσεις. Στην πρώτη μιλάει για τις «ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων», δηλαδή για τόπους οι οποίοι θέλουν να καταγγείλουν κάθε πραγματικό χώρο ως απατηλό. Για τόπους δηλαδή, που αμφισβητούν τον ορθολογικό μανδύα του υπόλοιπου χώρου, αναδεικνύοντας τα όρια, τις νόρμες και τις προϋποθέσεις του. Σ' αυτήν την κατηγορία, χρησιμοποιεί το παράδειγμα των οίκων ανοχής, που μπορούμε να πούμε πως παίζουν αυτόν τον ρόλο στο πεδίο της σεξουαλικότητας. Στη δεύτερη εκδοχή, τοποθετεί τις «ετεροτοπίες της αντιστάθμισης». Σε αντίθεση με τις ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων, αυτές θέλουν να αναδείξουν την ανορθολογικότητα των υπόλοιπων χώρων. Πρόκειται για τόπους οι οποίοι, όντας τέλειοι, σχολαστικοί και άριστα οργανωμένοι, έρχονται να διευθετήσουν τον αποδιοργανωμένο και πρόχειρο υπόλοιπο χώρο. Το παράδειγμα που φέρνει εδώ είναι οι αποικίες, οι οποίες δεν αφήνουν απλώς το σημάδι τους στους χώρους και στους πολιτισμούς που τοποθετούνται, αλλά επιδιώκουν να αποτελέσουν ένα «ιδανικό» μοντέλο οργάνωσης, στο οποίο αυτοί πρέπει να προσαρμοστούν.

Ένα εύλογο ερώτημα που μπορεί να δημιουργείται πάνω στο κείμενο του Foucault, είναι το πώς π.χ. η ετεροτοπία της φυλακής συνάδει με την ετεροτοπία του μοτέλ. Πως δηλαδή, ένα τόπος με πολύ συγκεκριμένες προθέσεις λειτουργίας (φυλακή – ποινή) να ταιριάζει με ένα τόπο που φαινομενικά έχει πιο «αθώα» και κοινωνικά ουδέτερα χαρακτηριστικά (μοτέλ – παράνομη σεξουαλικότητα). Εδώ, είναι χρήσιμο να παρατηρήσουμε πως ο Foucault δεν προσπαθεί να εντοπίσει χώρους που η παραγωγή της ετερότητας είναι το συνειδητά επεξεργασμένο αποτέλεσμα μιας κοινωνικής ομάδας με συγκεκριμένες στοχεύσεις. Αντίθετως, φαίνεται να αντιμετωπίζει τις ετεροτοπίες περισσότερο ως χώρους στους οποίους αναδύονται, με σταθερά οξυμένο τρόπο, αντιφάσεις των δομών της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, για παράδειγμα ο οίκος ανοχής μπορεί να μην είναι το προπύργιο της σεξουαλικής

απελευθέρωσης, αλλά αποτελεί τον τόπο που έστω και ασυνείδητα εκδηλώνεται η αμφισβήτηση της νόμιμης, οικογενειακής ερωτικής ζωής¹¹. Ακόμα και η φυλακή, ενώ φαινομενικά (ακόμα και για τους σωφρονιστικούς υπαλλήλους) μπορεί να αποτελεί απλώς χώρο τιμωρίας και παραδειγματισμού, στην πραγματικότητα αποτελεί ένα εργαστήριο σχέσεων εξουσίας που έπαιξε κομβικό ρόλο στην ευρύτερη οργάνωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με λίγα λόγια, η «ετεροτοπικότητα της ετεροτοπίας» δεν κρίνεται απ' τη ρητή σημασιοδότηση που της δίνει η κοινωνία που την παράγει, αλλά απ' τις συγκεκριμένες λειτουργίες (εμφανείς ή αφανείς) που επιτελεί στα πλαίσιά της. Αυτός θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι ένας κοινός παρανομαστής που συνδέει τα (ίσως φαινομενικά ετερόκλητα) παραδείγματα που παραθέτει ο Foucault στο κείμενό του. Ακριβώς γι' αυτό, η έκτη αρχή που τοποθετεί (*«οι ετεροτοπίες διαθέτουν μια λειτουργία σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο»*) μοιάζει να έχει ξεχωριστή σημασία, μιας και δίνει υλική και συγκεκριμένη διάσταση στην ετεροτοπία, αλλά και γιατί ανοίγει μια κρίσιμη συζήτηση για τον κοινωνικό της ρόλο.

3/ Η ετεροτοπία, ανάμεσα σε δύο εκδοχές

Απ' τη στιγμή λοιπόν που οι ετεροτοπίες δεν αποτελούν χώρους όπου η κοινωνική πραγματικότητα αναπαράγεται με έναν ομαλό τρόπο, αλλά αντιθέτως χώρους όπου οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις διαφοροποιούνται, αναδιατάσσονται και αμφισβητούνται, οφείλουμε να προσδιορίσουμε με έναν πιο συγκεκριμένο τρόπο, τόσο τα χαρακτηριστικά, όσο και τα είδη αυτών των αντι-διατάξεων.

Εξουσία και υποκείμενο

Σημαντικό στοιχείο σε μια τέτοια αναζήτηση πρέπει να 'ναι πως ο κύριος άξονας της προβληματικής του Foucault είναι η σχέση εξουσίας και υποκειμένου. Σύμφωνα με τον Foucault το υποκείμενο δεν αποτελεί μια αυθύπαρκτη οντότητα με υπερϊστορικά χαρακτηριστικά αλλά είναι το αποτέλεσμα των εξουσιών που ασκούνται στο άτομο. Δεν αποδέχεται μια εξωτερική φύση της εξουσίας που ασκείται σε ένα ήδη συγκροτημένο υποκείμενο. Δείχνει πως είναι η ίδια η εξουσία, ως σχέση, που μετατρέπει το άτομο σε υποκείμενο. Επιμένει στη θετικότητα της εξουσίας, στην «οικειοθελή» αναπαραγωγή των αποτελεσμάτων της απ' τα υποκείμενα και όχι στην καταναγκαστική της διάσταση.

«Η εξουσία δε βρίσκει ήδη συγκροτημένο, αυτό επί του οποίου ασκείται, αυτό που καταστέλλει, το υποκείμενο, αλλά το παράγει, το συγκροτεί. Η σχέση ανάμεσα στο υποκείμενο και την εξουσία, λοιπόν δεν είναι εξωτερική και επουσιώδης, αλλά συγκροτητική και ουσιώδης»¹

Η ετεροτοπία, ανάμεσα σε δύο εκδοχές

Θα μπορούσαμε εδώ να δούμε μια συγγένεια με την περιγραφή της λειτουργίας της ιδεολογίας από τη μεριά του Althusser. Παρότι ο Foucault θεωρεί «επικίνδυνη» της χρήση αυτού του όρου (μιας και υπονοεί γνωστικά σύνολα που σε αντίθεση με την ιδεολογία είναι καθαρά και αντικειμενικά) η σχέση που υπάρχει είναι σαφής. Ο Althusser ορίζει ως ιδεολογία την *«παράσταση της φανταστικής σχέσης του ατόμου με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξής του»*². Είναι αυτή η σχέση που σύμφωνα με τον Althusser συγκροτεί το υποκείμενο, το οποίο εγκαλείται ως τέτοιο από τις διάφορες μορφές της ιδεολογίας. Ο Althusser επιμένει στην υλική αποκρυστάλλωση της ιδεολογίας στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (ΙΜΚ) μέσα από ένα σύνολο πρακτικών/τελετουργιών τις οποίες καλείται να υλοποιεί οικειοθελώς το υποκείμενο αν θέλει να παραμένει «πιστό» στις ίδιες τις αξίες που το συγκροτούν. Στην ανάλυσή του, δίνει το κύριο βάρος στους κρατικούς μηχανισμούς, στη δυνατότητά τους να αποτελούν την υλική μορφή μέσα από την οποία παράγονται οι ιδεολογικές εγκλήσεις. Τα άτομα μετατρέπονται σε υποκείμενα μέσα από αυτήν την έγκληση, που εντοπίζεται στις διάφορες μορφές της ιδεολογίας. Το ζητούμενο (και) για τον Althusser δεν είναι η εξαναγκαστική, αλλά η συνειδητή υπαγωγή τους σε αυτές.

Ο Foucault, από τη μεριά του, προσπαθεί να δείξει πως τα υποκείμενα συγκροτούνται κυρίως μέσα από τη σχέση τους με την εξουσία, την οποία δεν την αντιμετωπίζει ως καταπιεστική ή κατασταλτική δύναμη, αλλά κυρίως ως δύναμη παραγωγική. Θεωρεί πως το ζήτημα της εξουσίας είχε μείνει για πολλούς αιώνες στο σκοτάδι των φιλοσοφικών αναζητήσεων, ενώ υποστηρίζει πως ακόμα κι όταν αναλύεται, τοποθετείται αποκλειστικά στο δικαϊκό/νομικό επίπεδο, δηλαδή εξετάζεται μόνο με τη μορφή κεντρικών κρατικών απαγορεύσεων. Πρέπει, σύμφωνα με τον Foucault, να αντιμετωπίζουμε την εξουσία στο μικροφυσικό πεδίο, στην καθημερινή ζωή, εκεί που τα άτομα χωρίζονται σε κατηγορίες, κατονομάζονται, υιοθετούν ταυτότητες κλπ. Με δύο λόγια, να αντιμετωπίζουμε την εξουσία στο πεδίο που παράγονται υποκείμενα. Στην ουσία, ο Foucault δείχνει πως οι διαδικασίες που συγκροτούν τα άτομα ως υποκείμενα δεν τοποθετούνται μόνο στο γενικό πεδίο της ιδεολογικής έγκλησης από τους ΙΜΚ, αλλά κυρίως, στη μοριακή κλίμακα που αναπτύσσονται οι σχέσεις εξουσίας. Τα άτομα για τον Foucault δεν είναι τόσο τα σημεία εφαρμογής της εξουσίας όσο οι φορείς της και τα στοιχεία άρθρωσής της. Υποστηρίζει πως παράλληλα με την υποκειμενοποίηση, συμβαίνει και η αντικειμενοποίησή τους. Το άτομο, ως αντικείμενο, υπόκειται σε ένα συνεχή έλεγχο, που κυρίως ασκεί το ίδιο στον εαυτό του προκειμένου να «βελτιώνει» και να «ορθολογικοποιεί» τις μορφές λόγου, συμπεριφοράς, σκέψης κλπ που υιοθετεί. Έτσι ο Foucault καταλήγει να δίνει ιδιαίτερο βάρος στο ζήτημα της «υλικότητας» και των «πρακτικών» που εκφράζονται στο «μικροφυσικό» πεδίο, τοποθετώντας το ζήτημα της «έγκλησης» και της υποκειμενοποίησης όχι τόσο σε σχέση με την ιδεολογία, όσο σε σχέση με την εξουσία ως υλική, παραγωγική και επιδιορθωτική δύναμη.

«Το άτομο είναι χωρίς αμφιβολία, η πλασματική στοιχειώδης μονάδα μιας «ιδεολογικής» παράστασης της κοινωνίας, είναι όμως και μια πραγματικότητα κατασκευασμένη απ' την ειδική εκείνη τεχνολογία της εξουσίας που λέγεται πειθαρχία»³

Η πειθαρχία, που σύμφωνα με τον Foucault είναι η σύγχρονη μορφή της εξουσίας, ικανοποιεί τις ιδεολογικές προϋποθέσεις ενός συστήματος που έχει οικοδομηθεί πάνω στις αξίες του φιλελευθερισμού και του ανθρωπισμού. Είναι απ' αυτήν την άποψη η «οικονομικότερη» μορφή άσκησης της εξουσίας που αποφεύγει τον κίνδυνο να ηρωοποιήσει τα θύματά της, αντικαθιστώντας τις μεγαλεπήβολες συμβολικές της ενέργειες, με λεπτομερείς, ορθολογικές μορφές ελέγχου. Σε αυτήν την αναζήτηση, ο Foucault εστιάζει στο χώρο, που με βάση τις αναλύσεις του, φαίνεται να αποτελεί το κατ' εξοχήν υλικό πεδίο, υποδοχέα και διαμορφωτικό παράγοντα των σχέσεων εξουσίας.

«Η εξουσία βασίζεται τώρα πολύ λιγότερο σ' ένα άτομο και πολύ περισσότερο σε μια προσχεδιασμένη κατανομή των σωμάτων, των επιφανειών, των φώτων, των βλεμμάτων, σ' ένα σύνολο από εσωτερικούς μηχανισμούς που παράγουν οι ίδιοι τη σχέση όπου παγιδεύονται τα άτομα»⁴
«Η πειθαρχία αρχίζει πρώτα πρώτα με την κατανομή των ατόμων στον χώρο»⁵

Στο βαθμό που δεν αντιμετωπίζουμε τα κοινωνικά σύνολα ως συμπαγείς οντότητες με ενιαία χαρακτηριστικά, αλλά ως σύνολα σύνθετα, με αντιθέσεις, πολώσεις και ανταγωνισμούς, μπορούμε να υποθέσουμε πως η κοινωνική πραγματικότητα σίγουρα δεν ικανοποιεί τα υποκείμενα που βρίσκονται στη μειονεκτική θέση αυτού του ανταγωνισμού, αλλά κι απ' την άλλη (ποιοτικά αντίθετα) ακόμη και αυτά που βρίσκονται στην πλευρά του ισχυρού. Σχηματικά, όσο ο ένας πόλος του κοινωνικού ανταγωνισμού επιδιώκει να ανατρέψει τους όρους με τους οποίους εντάσσεται στο κοινωνικό σύνολο, άλλο τόσο, ο άλλος πόλος προσπαθεί να διατηρήσει και να εμβραθύνει την πλεονεκτική του θέση στο δίκτυο εξουσιών. Έτσι, όσο ο ένας συναντά απέναντι του το καλά οργανωμένο σύστημα εξουσίας των δυνατών, άλλο τόσο ο άλλος συναντά την επιμονή, την εφευρετικότητα και τους αγώνες των αδυνάτων. Η ανάγκη λοιπόν απ' τη μια για ανατροπή, κι απ' την άλλη για διατήρηση και εμβάθυνση, παράγει μια δυναμική κοινωνική κατάσταση, που βρίσκει τον τόπο της «σε πραγματικούς χώρους του σήμερα». Ο Foucault, στο κείμενό του, καταπιάνεται ακροθιγώς με αυτήν τη διάκριση όταν μιλάει απ' τη μία για τις «ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων» (π.χ. οίκοι ανοχής) και απ' την άλλη για τις «ετεροτοπίες της αντιστάθμισης» (π.χ. αποικίες). Οι μεν, αναδεικνύουν την υποκρισία και τις αντιφάσεις της πραγματικότητας παράγοντας μια άλλη, οι δε, επιδιώκουν να την οργανώσουν ακόμα καλύτερα και ακόμα πιο λεπτομερώς. Παρότι θα ήταν αρκετά απλουστευτικό, μέσω αυτής της διάκρισης, να αντιμετωπίσουμε τις ετεροτοπίες ως στατικούς, μονοσήμαντους τόπους (είτε της μιας, είτε της άλλης εκδοχής), είναι χρήσιμο να κάνουμε μια ξεχωριστή αναφορά στις δύο αυτές περιπτώσεις.

Οι ετεροτοπίες της αντιστάθμισης

Μιλώντας για τις «ετεροτοπίες της αντιστάθμισης» μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε σαν παράδειγμα, την εκτενή ανάλυση που κάνει ο Foucault για τη φυλακή, στο «Επιτήρηση και τιμωρία, η γέννηση της φυλακής». Εδώ, προσπαθεί να ερμηνεύσει τους λόγους για τους οποίους απ' τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μετά, η φυλακή φαίνεται να επικρατεί ως η κυρίαρχη (αν όχι η μοναδική) μορφή ποινής/τιμωρίας. Τοποθετώντας αυτήν τη διαδικασία στο συνολικό ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο συντελείται, μπορούμε να εξάγουμε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Η επικράτηση του καπιταλισμού, ως κυρίαρχου μοντέλου οργάνωσης, της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής ζωής συνοδεύτηκε από μία θεμελιώδη ιδεολογική προϋπόθεση, τον φιλελεύθερο ανθρωπισμό. Ενώ η επιρροή των μεταφυσικών/θεοκρατικών ιδεολογικών σχημάτων έφθινε, η πίστη στην επιστήμη, τον ορθολογισμό και την τεχνολογία έμοιαζε να αναδύεται ως το εγγυητικό μοντέλο για την ευημερία και την ελευθερία των ανθρώπων. Ενώ μπορούμε σχετικά εύκολα να διακρίνουμε πίσω απ' αυτό το «καθολικό ανθρωπιστικό όραμα» τη συγκάλυψη της ταξικής φύσης του καπιταλισμού, ο Foucault προχωράει ένα βήμα παραπέρα. Βλέπει, πως εκτός των άλλων, «η τοποθέτηση του ανθρώπου στο κέντρο», αποτυπώνει μια νέα ανάγκη. Μια οικονομία που βασίζεται στην «εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο», οφείλει να συγκροτεί μια βαθιά γνώση για το άτομο και το ανθρώπινο σώμα. Ο άνθρωπος λοιπόν είναι «στο κέντρο» γιατί αποτελεί ένα νέο αντικείμενο επιστημονικής γνώσης. Μιας επιστημονικής γνώσης που εντοπίζεται σε «εργαστήρια» με συγκεκριμένες διαδικασίες αποφάνσεων, συγκεκριμένα καθεστώτα γνώσης, εξουσίας και αλήθειας. Η φυλακή λοιπόν δεν είναι απλώς χώρος τιμωρίας και παραδειγματισμού. Είναι ένα «εργαστήριο», που μορφοποιείται μέσα από συγκεκριμένες ανάγκες και προϋποθέσεις, και αποκτά συγκεκριμένες λειτουργίες.

«Η πειθαρχία απαιτεί πολλές φορές την περιφραξη, τον καθορισμό ενός χώρου διαφορετικού απ' όλους τους άλλους, ενός χώρου περιχαρακωμένου, επίλεκτο χώρο της πειθαρχικής μονοτονίας»⁶

«Η μεγάλη σημασία που δόθηκε περί τα τέλη του 18ου αιώνα στα κυκλικά αρχιτεκτονικά σχήματα [ο Foucault παραθέτει σαν παραδείγματα δύο νοσοκομεία και μία φυλακή] οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στο ότι εκφράζανε μια ορισμένη πολιτική ουτοπία.»⁷

Στην προβληματική του Foucault, η ουτοπία, ποτέ δε μπορεί να υπάρξει σε καθαρή μορφή, παρά μόνο εκτεθειμένη και μορφοποιημένη μέσα από τις αντιφάσεις της κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, παρότι στο συγκεκριμένο βιβλίο δεν το αναφέρει καθαρά, μπορούμε δικαιολογημένα να συμπεράνουμε πως η φυλακή ανήκει σ' αυτό το «είδος ουτοπιών που έχουν γίνει πράξη»⁸. Αποτελεί δηλαδή μια ετεροτοπία, όπου δε συναντάμε την κυρίαρχη μορφή των κοινωνικών σχέσεων, αλλά ένα είδος ολοκληρωτικής πειθαρχίας, που εκτός του ότι ορίζει τον «κανόνα» για την υπόλοιπη κοινωνία, παράγει νέα γνώση και τεχνολογία για την ακόμα πιο «οικονομική» αξιοποίηση των ανθρώπινων σωμάτων. Η φυλακή, στην πιο

τελειοποιημένη μορφή της, αποτελεί ένα είδος χωρικής έκφρασης του Πανοπτικού του Bentham.

«Το μείζον αποτέλεσμα του Πανοπτικού είναι, επομένως, το ακόλουθο: να υποβάλλει στον κρατούμενο μια συνειδητή και μόνιμη, σε βάρος του, κατάσταση ορατότητας, που εξασφαλίζει την αυτόματη λειτουργία της εξουσίας. Να μονιμοποιεί τα αποτελέσματα της επιτήρησης, ακόμα κι αν αυτή είναι ασυνεχής στην άσκσή της, η τελειότητα της εξουσίας να τείνει στο να καθιστά περιττή τη συγκεκριμένη άσκσή της, το αρχιτεκτονικό τούτο συγκρότημα να είναι μια μηχανή για την εγκαθίδρυση και τη στήριξη ενός είδους εξουσίας ανεξάρτητης από εκείνον που την ασκεί, κοντολογίς, οι κρατούμενοι να παγιδεύονται και να υφίστανται μιαν εξουσία, της οποίας οι ίδιοι είναι φορείς.»⁹

Η χρησιμότητα αυτών των τεχνικών που αναπτύσσονται σ' αυτά τα ιδιότυπα «εργαστήρια», μπορεί να γίνει πιο σαφής, αν επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε τα αποτελέσματά, τα συμπεράσματα και τις μεθόδους τους στον τρόπο που οργανώνονται άλλες μορφές της κοινωνικής ζωής. Το σχολείο, το εργοστάσιο, ακόμα και ολόκληρες πόλεις, αποτελούν πεδία όπου αυτή η γνώση αξιοποιείται, αναπτύσσεται και πολλές φορές στρέφεται σε νέες κατευθύνσεις συγκροτώντας με τη σειρά της νέες ετεροτοπίες με νέα αποτελέσματα. Οι ετεροτοπίες αυτές, που ο Foucault τις ονομάζει «ετεροτοπίες της αντιστάθμισης», έχουν κομβικό, ρυθμιστικό ρόλο στη διασφάλιση της αναπαραγωγής και της επέκτασης των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων. Εκεί ακριβώς εντοπίζεται και η λειτουργία που επιτελούν «σε σχέση με τον υπόλοιπο χώρο».

Οι ετεροτοπίες των ψευδαισθήσεων

Στον αντίποδα αυτού του παραδείγματος μπορούμε να τοποθετήσουμε τις λεγόμενες «νεκρές ζώνες»¹⁰. Πρόκειται για χώρους που συνήθως τους εντοπίζουμε στα «όρια» του αστικού ιστού και δεν έχουν μια συγκεκριμένη λειτουργία. Ακριβώς γι' αυτό, αποτελούν χώρους που στην επίσημη πολεοδομία εμφανίζονται ως κενοί, αναξιοποίητοι, σχεδόν ανύπαρκτοι. Στην πραγματικότητα όμως είναι χώροι στους οποίους συναντάμε διάφορες «ανεπίσημες» κοινωνικές δραστηριότητες. Χώροι οι οποίοι μπορεί να αποτελούν αλάνες για ποδόσφαιρο, τόπους που διεξάγονται πανηγύρια και γιορτές συγκεκριμένες μέρες του χρόνου, «καταφύγιο σεξουαλικότητας» για ζευγάρια κλπ. Με λίγα λόγια, οι χώροι αυτοί εμφανίζονται ως νεκροί μόνο αν τους δούμε μέσα απ' το πρίσμα του κυρίαρχου λόγου για το χώρο. Πρέπει, δηλαδή να αποδεχτούμε πως αυτές οι «ανεπίσημες» δραστηριότητες που βρίσκουν τον τόπο τους εκεί, δεν είναι κοινωνικά χρήσιμες, δεν έχουν κάποιο συγκεκριμένο ρόλο στην κοινωνική αναπαραγωγή και γι' αυτό το λόγο όχι απλά πρέπει να μας είναι αδιάφορο το αν υπάρχουν ή όχι, αλλά πρέπει να προσλαμβάνονται ως παρασιτικές πρακτικές πάνω σε ένα χώρο ο οποίος θα μπορούσε να αξιοποιηθεί σε μια «παραγωγική» κατεύθυνση. Ο κυρίαρχος λόγος δηλαδή αντιμετωπίζει αυτούς τους τόπους όχι μόνο

Η ετεροτοπία, ανάμεσα σε δύο εκδοχές

ως αδιάφορους, αλλά και ως ανταγωνιστικούς. Στο βαθμό που αποτελούν μαύρες τρύπες, μπροστά στην ορθολογική, λειτουργική, οργάνωση του αστικού ιστού, ειδικά μάλιστα όταν φιλοξενούν τέτοιες δραστηριότητες, πρέπει να λαμβάνονται υπ' όψιν, να συντάσσονται χωρικές στρατηγικές πάνω στην αξιοποίησή τους και εν τέλει να αναδιαρθρώνονται. Βλέπουμε λοιπόν, πως πίσω από τέτοιου τύπου παρεμβάσεις δεν κρύβονται μόνο τα οικονομικά κίνητρα, το κέρδος, οι νέες πηγές κεφαλαιακής συσσώρευσης, που ούτως ή άλλως είναι παράγοντες καθοριστικής σημασίας, αλλά και η ανάγκη για τάξη, οργάνωση, έλεγχο και τελικά για μια λεπτομερέστερη διακυβέρνηση που επιδιώκει να επιλύει και να διευθετεί ανταγωνιστικές κοινωνικο-χωρικές μορφές. Οι «νεκρές ζώνες» δηλαδή αποτελώντας ένα είδος «ετεροτοπίας των ψευδαισθήσεων» λειτουργούν ως τόποι που παρουσιάζουν τον υπόλοιπο χώρο, ως «απατηλό», κοινωνικά φορτισμένο, και υπό μία έννοια ανεπαρκή. Αποτελούν τόπους όπου αναπτύσσονται μορφές κοινωνικότητας που ξεφεύγουν απ' το κυρίαρχο πρότυπο των κοινωνικών σχέσεων. Τόποι στους οποίους, συνειδητά ή μη, καταστρέφεται η σύνταξη της κοινωνικής πραγματικότητας.

Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε πως παρότι γίνεται αυτή η διάκριση ανάμεσα σ' αυτά τα δύο είδη ετεροτοπιών, η πραγματικότητα είναι ακόμα πιο σύνθετη. Παρότι, μια ετεροτοπία μπορεί να λειτουργεί στη μία ή στην άλλη κατεύθυνση, έχει κρίσιμη πολιτική σημασία, να επισημάνουμε πως η λειτουργία της δεν είναι ούτε στατική, ούτε νομοτελειακή. Απ' τη στιγμή που παρουσιάζουμε την ετεροτοπία ως τον χωρικό υποδοχέα ακραίων κοινωνικών καταστάσεων, μπορούμε να αντιληφθούμε πως ακριβώς λόγω αυτής της καταστατικής της έντασης, ευνοεί την ανάπτυξη αντίθετων ροπών και δυνάμεων. Ο Foucault, είχε την άποψη πως όπου υπάρχει εξουσία, υπάρχει και αντίσταση. Έτσι, στο πρώτο παράδειγμα, της φυλακής, μπορούμε να παρατηρήσουμε, με βάση μάλιστα την κοινωνική εμπειρία, πως παρότι πρόκειται για έναν τόπο της ολοκληρωτικής (εργαστηριακής) πειθαρχίας, έχει παράλληλα αποτελέσει τόπο αντίστασης, απ' τη μεριά των κρατουμένων, που συνοδεύτηκε από μια αγωνιστική ευρηματικότητα και ένα συλλογικό ήθος που δε συναντάται συχνά, ακόμα και σε άλλες μορφές κοινωνικών αγώνων. Απ' την άλλη, στο δεύτερο παράδειγμα, είναι σαφές πως δεν αρκεί η ύπαρξη αυτών των «ανεπίσημων» μορφών κοινωνικής δραστηριότητας, για να επιτευχθεί το όραμα μιας χειραφετημένης κοινωνίας. Τα υποκείμενα που εμπλέκονται σε αυτές τις διαδικασίες, συγκροτούνται σε ένα ευρύ δίκτυο σχέσεων εξουσίας και εγκαλούνται ιδεολογικά από τις πολλαπλές κοινωνικές δομές μέσα στις οποίες εντάσσονται. Υπ' αυτήν την έννοια τα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς που υιοθετούν δεν είναι καθόλου δεδομένο πως δεν τείνουν να αναπαράγουν τα κυρίαρχα μοντέλα.

Με λίγα λόγια αναδύεται ακόμα ένα πεδίο προβληματισμού. Μήπως τελικά οι ετεροτοπίες δεν εξαντλούνται στη συζήτηση γύρω από τον εντοπισμό και τα χαρακτηριστικά συγκεκριμένων τόπων; Μήπως πρέπει να επανεξεταστούν, υπό

Η ετεροτοπία, ανάμεσα σε δύο εκδοχές

τη μορφή ορισμένων κοινωνικών πρακτικών, που διαχέονται σε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής; Κι αν είναι έτσι, αυτό σημαίνει πως πρέπει να απολέσουν οποιοδήποτε στοιχείο χωρικής οριοθέτησης, και να αμφισβητηθούν βασικά τους χαρακτηριστικά;

4/ Οι ετεροτοπίες μέσα απ' τον Lefebvre

Lefebvre και ετεροτοπία

Τη δεκαετία του 1960, η συζήτηση γύρω απ' το ζήτημα του χώρου φαίνεται να διαπερνά όλα τα θεωρητικά ρεύματα που επεδίωκαν να ανανεώσουν την επαναστατική στρατηγική. Η κρίση του φορντικού μοντέλου παραγωγής, η διευρυμένη διεθνοποίηση του κεφαλαίου και οι νέες γεωπολιτικές στρατηγικές, άνοιξαν νέα πεδία μελέτης και προβληματισμού που είχαν στο επίκεντρό τους το ζήτημα του χώρου. Πέρα απ' τις αναζητήσεις του Foucault, είχαν προηγηθεί οι καταστασιακοί, οι υπαρξιστές, οι φαινομενολόγοι κλπ. Ένας απ' τους θεωρητικούς που έδωσε μεγάλο βάρος στο ρόλο του χώρου, ήταν ο Henri Lefebvre.

Σε αντίθεση με τον Foucault, ο Lefebvre τοποθετούνταν στην χεγκελιανή σχολή, αν και με ένα αρκετά ιδιόμορφο τρόπο. Όπως ο ίδιος υποστήριζε, αναζητούσε έναν «νέο ουμανισμό», που διαφοροποιείται απ' αυτόν της φιλελεύθερης ιδεολογίας, και παράλληλα ανοίγει το δρόμο για την ανθρώπινη χειραφέτηση. Ο Lefebvre, αντίθετα με τα θεωρητικά ρεύματα που ήταν επηρεασμένα απ' το στρουκτουραλισμό, αρνούσαν το «θάνατο του ανθρώπου», το «θάνατο του υποκειμένου». Δε θεωρούσε δηλαδή πως η ανθρώπινη πράξη είναι προκαθορισμένη απ' τις κοινωνικές δομές. Βαθιά επηρεασμένος απ' τον Nietzsche και τις περιγραφές του για τον Υπερ-Άνθρωπο, πίστευε πως οι επαναστατικές θεωρίες, πέρα απ' το να ερμηνεύουν την πραγματικότητα (ή στην προκειμένη περίπτωση, τις δομές), οφείλουν να περιγράφουν μορφές υποκειμενικότητας, μορφές κοινωνικο-πολιτικών πρακτικών που μπορούν να

Οι ετεροτοπίες μέσα απ' τον Lefebvne

οξύνουν τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς στο σύγχρονο, περίπλοκο πλαίσιο ζωής του νεο-καπιταλισμού (όπως ο ίδιος ονόμαζε τη νέα φάση του συστήματος). Σ' αυτές τις προσεγγίσεις, που προσπαθούσαν κυρίως να περιγράψουν τις (γλωσσικές, ιδεολογικές κλπ) δομές μέσα απ' τις οποίες συγκροτούνται τα υποκείμενα, ο Lefebvne έβλεπε ένα μηδενισμό που κατέληγε να αφαιρεί απ' αυτά οποιοδήποτε στοιχείο πρωτοβουλίας, πράγμα που όπως υποστήριζε, συνηγορούσε στην ανεμπόδιστη δυνατότητα του συστήματος να αναπαράγεται ες αεί. Απ' την άλλη, μπορούμε να πούμε πως σε αντίθεση με την κλασική ιδεαλιστική αντίληψη για το υποκείμενο, ο Lefebvne δεν έβλεπε στον άνθρωπο κάποια εγγενή χαρακτηριστικά που μένει να ξεδιπλωθούν στο χώρο και στο χρόνο προκειμένου να ενσαρκωθεί το «ιδανικό». Περισσότερο μάλλον, έβλεπε την αδυναμία του συστήματος να πετυχαίνει μια πλήρη υπαγωγή των ατόμων στις δομές του, αφήνοντας «οπές» και «ρήγματα» μέσα απ' τα οποία θα μπορούσαν να γεννηθούν εναλλακτικές, απ' τις κυρίαρχες μορφές, υποκειμενικότητες (πράγμα που παραδόξως, όπως θα δούμε παρακάτω, μας ξαναφέρει στον Foucault). Σ' αυτό το σκεπτικό, όταν ο Lefebvne, μιλάει για το «δικαίωμα στην πόλη» και για την πόλη ως έργο, στην ουσία προσπαθεί να περιγράψει το πεδίο πάνω στο οποίο μπορεί να πατήσει, αυτή η κρίσιμη αμφισβήτηση της καπιταλιστικής αναπαραγωγής, αυτή η δυνατότητα να εμφανίζονται κοινωνικές πρακτικές που δεν έχουν ως γνώμονα την παραγωγή, την πώληση ή την κατανάλωση προϊόντων.

Ο ίδιος θεωρούσε πως το κυρίαρχο πεδίο στο οποίο αναπαράγεται, αλλά και εν δυνάμει ανατρέπεται το καπιταλιστικό σύστημα, είναι αυτό της καθημερινότητας. Έτσι, (και) για αυτόν ο χώρος δεν αποτυπώνει απλώς τις υπάρχουσες, (κυρίαρχες) κοινωνικές σχέσεις, αλλά αντίθετως, αποτελεί ένα συνεχές διακύβευμα όπου πέρα απ' την κυριαρχία της αστικής τάξης συναντάμε την αμφισβήτηση, την αντίσταση και το διαφορετικό, ή αλλιώς το έτερο. Ο Lefebvne υποστήριζε πως ενώ η παραγωγή του καπιταλιστικού χώρου επιδιώκει να είναι ομοιογενής και αφηρημένη (ολοκληρωτική), στην πραγματικότητα αποτελεί μια διαδικασία όπου αφήνει θραύσματα του διαφορετικού (differential space). Πρόκειται για χώρους όπου δεν εντοπίζουμε την ηγεμονία της εμπορευματοκεντρικής ιδεολογίας αλλά διαφορετικές μορφές κοινωνικών σχέσεων. Στο «La production de l'espace» ο Lefebvne προτείνει μια τριαδική ανάλυση για το χώρο. Θεωρεί πως η παραγωγή του χώρου αναλύεται σε τρεις διακριτές κατηγορίες:

- τις χωρικές πρακτικές (spatial practices): ο χώρος, ως υλική/εμπειρική πραγματικότητα, διαμορφωμένη σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, αναγκών και συσχετισμών
- τις αναπαραστάσεις του χώρου (representation of space): ο χώρος των επιστημόνων και των τενοκρατών, η νοητική αναπαράσταση του χώρου, η γνώση για το χώρο
- τους χώρους των αναπαραστάσεων (representational space ή space of representation): ο χώρος βιωμένος ως αδιαμεσολάβητη εμπειρία, μετασχηματισμένος απ' την οικειοποίηση και την κατοίκηση

Ο Lefebvre παρότι αφιερώνει μεγάλο κομμάτι των μελετών του στο χώρο, δεν κάνει παρά ελάχιστες και αποσπασματικές αναφορές στο ζήτημα της ετεροτοπίας. Ακόμα και όταν το κάνει, δεν μπαίνει στη διαδικασία να περιγράψει πιο συγκεκριμένα τι ακριβώς εννοεί με τη χρήση αυτού του όρου. Στο «La révolution urbaine», στο «Δικαίωμα στην πόλη», και στο «La production de l' espace» η ετεροτοπία χρησιμοποιείται μαζί με την ιστοπία και την ουτοπία, και πιο συγκεκριμένα ως το αντίθετο της ιστοπίας. Για τον Lefebvre η ιστοπία είναι η κυρίαρχη μορφή οργάνωσης του χώρου, το «κανονικό», το κέντρο, ενώ οι ετεροτοπίες ανταγωνιστικοί, περιφερειακοί χώροι. Μπορούμε να υποθέσουμε πως τα κίνητρα και οι λόγοι που τον οδηγούν να χρησιμοποιήσει τον όρο της ετεροτοπίας, διαφέρουν απ' αυτά του Foucault (βλ *ο Foucault, ο χώρος και το έτερο*). Ο Lefebvre ήταν σφοδρός πολέμιος των στρουκτουραλιστών (συμπεριλαμβανομένου και του Foucault) για τρεις κυρίως λόγους. Πρώτον, γιατί υποστήριζε πως ο στρουκτουραλισμός αρνείται την ιστορία και το γίνεσθαι και εξετάζει τις κοινωνικές δομές με ασύνδετο, αντι-διαλεκτικό τρόπο. Δεύτερον, γιατί σύμφωνα με τον ίδιο, παρουσίαζε την ανθρώπινη δραστηριότητα ως το νομοτελειακό αποτέλεσμα δομικών καθορισμών, χωρίς να της δίνει περιθώρια ελευθερίας. Τρίτον, γιατί αδυνατούσε να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα στο επιστημολογικό, διανοητικό επίπεδο με το πραγματικό, κοινωνικό. Πιο συγκεκριμένα, όταν αναφέρεται στον Foucault, του καταλογίζει μια εμμονή στην ανάλυση του ατόμου εις βάρος του συλλογικού υποκειμένου, την αφηρημένη φύση των χωρικών του μεταφορών (που εμπόδιζαν τη μελέτη της υλικής και πολιτικής διάστασης του κοινωνικού χώρου) και τη μη αναγνώριση της ύπαρξης μορφών γνώσης που δεν εξυπηρετούν την εξουσία. Μάλιστα, ενώ αναγνωρίζει πως η ανάλυση «ακραίων κοινωνικών καταστάσεων» που κάνει ο Foucault έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, υποστηρίζει πως αυτή η επιμονή στις «περιφέρειες» καταλήγει να περιφρονεί το «κέντρο» και το «συνεκτικό», προβάλλοντας μια λαθεμένη χωρική και χρονική ασυμμετρία.

Παρά όμως τις διαφορετικές αφετηρίες τους, το ενδιαφέρον και των δύο τόσο για το χώρο όσο και για το διαφορετικό/έτερο, φαίνεται πως στα τέλη της δεκαετίας του '60 βρίσκεται σε ένα σταυροδρόμι (crossing paths), όπως θα σχολιάσει ο γεωγράφος Edward Soja.

Soja και thirdspace

Ο Soja, προτείνει να διαβάσουμε τις ετεροτοπίες του Foucault μέσα από το έργο του Lefebvre. Συγκεκριμένα, αναφέρεται σε μία «τριαλεκτική» (trialectics, όπως ο ίδιος την αποκαλεί) χωρικών πρακτικών, αναπαραστάσεων χώρων και χώρων των αναπαραστάσεων, βασισμένη στο αναλυτικό μοντέλο που προτείνει ο Lefebvre για το χώρο. Ο Soja, πάλι στη λογική του Lefebvre, υποστηρίζει πως έως τώρα ο τρόπος που αντιμετωπιζονταν ο χώρος στο επίπεδο της θεωρίας, εγκλωβίζονταν σε ένα δυαδικό σχήμα που έδινε προτεραιότητα στη μία περίπτωση στο αντικείμενο, στην ύλη και στις δομές, ενώ στην άλλη περίπτωση στο υποκείμενο και στο πνεύμα.

Οι ετεροτοπίες μέσα απ' τον Lefebvre

Εντόπιζε δηλαδή, αυτό που ο Lefebvre ονόμαζε double illusion (διπλή ψευδαίσθηση) γύρω απ' τη συζήτηση για το χώρο. Με βάση αυτό το σκεπτικό, ο Soja, θεωρώντας πως πρέπει να σκεφτούμε το χώρο πέρα απ' αυτό το παραδοσιακό δίπολο, εισάγει τη λογική του «Thirling-as-Othering». Εδώ, προσπαθεί να περιγράψει έναν όρο, ο οποίος θα αποδομεί/αποσυναρμολογεί, τα ολιστικά (δυσδικά) σχήματα που επιδιώκουν να ερμηνεύουν την πραγματικότητα με ένα στατικό, μονοσήμαντο τρόπο (είτε υποκειμενο-κεντρικά, είτε αντικειμενο-κεντρικά). Επιμένει πως, αυτή η κυκλική και δυναμική αντιμετώπιση της σχέσης υποκειμένου και αντικειμένου, το thirling, δεν πρέπει να εκλαμβάνεται απλά ως ο «μέσος όρος» των δύο παραπάνω πόλων, αλλά ούτε και ως κάτι το τελεσίδικο για τη γνώση.

«Το thirling εισάγει μια “άλλο-από” επιλογή που μιλάει και κριτικάρει μέσα από την ετερότητά της. Δεν προκύπτει, απλά ως αθροιστικός συνδυασμός των δύο προηγούμενων πόλων, αλλά περισσότερο ως διαταραχή, αποδόμηση και δοκιμαστική ανασύσταση της υποτιθέμενης ολιστικότητάς τους, παράγοντας μια ανοιχτή εναλλακτική που είναι όμοια και ταυτόχρονα εξαιρετικά διαφορετική από αυτούς.»¹

«Το thirling παράγει αυτό που θα μπορούσε να αποκαλεστεί συσσωρευτική τριαλεκτική που είναι ριζικά ανοιχτή σε επιπρόσθετες ετερότητες, σε μια συνεχή διεύρυνση της χωρικής γνώσης»²

Πιο συγκεκριμένα, μιλώντας για το χώρο, ο Soja υποστηρίζει πως αυτό το δίπολο της «διπλής ψευδαίσθησης» εντοπίζεται σήμερα ανάμεσα στις «χωρικές πρακτικές» και στις «αναπαραστάσεις χώρων». Ανάμεσα δηλαδή στην ανάλυση που εστιάζει κυρίως στο ορθολογικό/υλικό πλαίσιο που καθορίζει την εμπειρία του χώρου (υλισμός) και στην ανάλυση που προσπαθεί κυρίως να ανιχνεύσει τους νοητικούς μηχανισμούς μέσα απ' τους οποίους ο άνθρωπος βιώνει το χώρο (ιδεαλισμός). Απέναντι σ' αυτήν τη δυαδικότητα, με βάση τη λογική του thirling, ο Soja ερμηνεύει τους «χώρους των αναπαραστάσεων» του Lefebvre ως Thirdspace. Αυτή η έννοια που προτείνει, φιλοδοξεί να διαταράξει το δίπολο του αντιληπού/εμπειρικού (Firstspace) και του νοητού/επιστημολογικού (Secondspace) χώρου. Ο Thirdspace είναι ο βιωμένος χώρος, αυτό που νοηματοδοτεί και νοηματοδοτείται από το χώρο, με μία ισότιμη και κυρίως αμφίδρομη σχέση. Είναι, αδιαμεσολάβητες απ' τα κυρίαρχα πρότυπα, μορφές οικειοποίησης του χώρου, άμεσες, με «ανορθολογική» όψη, που δεν εντάσσονται στα πλαίσια της ομαλής καπιταλιστικής αναπαραγωγής. Παρότι ο Soja ξεκαθαρίζει πως και οι τρεις προτεινόμενες κατηγορίες για το χώρο, πρέπει να υπολογίζονται με ισότιμο τρόπο, συμπληρώνει πως είναι πολιτική, η επιλογή, να εστιάσει στην τρίτη (third), μιας και αυτό είναι το (παραμελημένο/άγνωστο έως τώρα) πεδίο στο οποίο μπορεί να εκδηλωθούν ριζικές αμφισβητήσεις και ρήξεις στην κοινωνική πραγματικότητα. Ο Soja, με βάση το δικό του αναλυτικό σχήμα, προτείνει να σκεφτούμε τις ετεροτοπίες ως Thirdspace. Ως χώρους δηλαδή όπου τόσο η κυρίαρχη αφήγηση για το χώρο, όσο και οι πραγματικές κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτόν γίνονται, «άλλες» (Other), ή αλλιώς

έτερες. Παράλληλα μας καλεί να μην σκεφτούμε το Thirdspace (και κατ' επέκταση τις ετεροτοπίες) απλά ως κάποιους άλλους/διαφορετικούς τόπους αλλά ως ένα ριζικά διαφορετικό τρόπο να σκεφτούμε χωρικά.

«ο ισχυρισμός για μια εναλλακτική οπτική της χωρικότητας (όπως παρουσιάζεται στις ετεροτοπολογίες του Foucault, στην «τριαλεκτική» και τα thirdings του Lefebvre, στην περιθωριακότητα και τη ριζική ανοιχτότητα της bell hooks, την υβριδικότητα του Homi Bhabha) ευθέως προκαλεί (και είναι επιπτευμένο να αποδομεί προκλητικά) όλους τους συμβατικούς τρόπους σκέψης για το χώρο. [Το Thirdspace] δεν είναι απλά “άλλοι χώροι” (other spaces) που πρέπει να προστεθούν στη γεωγραφική φαντασία, είναι επίσης “άλλος-από» (other than) τον καθιερωμένο, τρόπο να σκεφτούμε χωρικά.»³

Για τον Soja λοιπόν, η ετεροτοπία δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή, ως ένα είδος χωρικών ενοτήτων με αυστηρές οριοθετήσεις. Αντιθέτως, ακριβώς επειδή (σύμφωνα με τη λογική του Thirdspace) η ετεροτοπία συγκροτείται μέσα από μία σύζευξη εμπειρικών, νοητικών και βιωματικών διαδικασιών περισσότερο συνδέεται με δυναμικές (τόσο χωρικά όσο και χρονικά) σχέσεις με το χώρο, παρά με χώρους συγκεκριμένους, στατικούς και εν-τοπισμένους.

Cenzatti και ετεροτοπίες της διαφοράς

Ο Marco Cenzatti, επιχειρεί να προχωρήσει αυτή τη «λεφεβριανή» ανάλυση της ετεροτοπίας ένα βήμα παραπέρα. Αντίστοιχα με τον Soja, συσχετίζει την ετεροτοπία με τους «χώρους των αναπαραστάσεων», ενώ παράλληλα προτείνει μια νέα περιοδολόγηση. Βασισμένος στην ιστορική διάκριση που κάνει ο Foucault, στην πρώτη αρχή της ετεροτοπολογίας του, όπου μιλάει για τις ετεροτοπίες της κρίσης (crisis) των «πρωτόγονων» κοινωνιών και τις ετεροτοπίες της απόκλισης (deviation) των σημερινών, τοποθετεί μία νέα κατηγορία, τις ετεροτοπίες της διαφοράς (difference). Για τον Cenzatti, στα σημερινά κοινωνικά-πολιτισμικά-οικονομικά δεδομένα οι ετεροτοπίες της απόκλισης, έχουν ξεπεραστεί σαν κυρίαρχες μορφές ετεροτοπίας, και τη θέση τους παίρνουν οι ετεροτοπίες της διαφοράς. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει πως στις σύγχρονες κοινωνίες, οι νόρμες («το κανονικό») με βάση τις οποίες ορίζεται η απόκλιση, έχουν γίνει πολύ πιο ευέλικτες και δυναμικές. Έτσι, η απόκλιση, σήμερα δε μπορεί να εκλαμβάνεται ως κάτι στατικό και δεδομένο αλλά ως κάτι που συνεχώς επαναπροσδιορίζεται. Οι αγώνες που δόθηκαν απ' τα τέλη τις δεκαετίας του '60 και μετά, από διάφορες «μειονοτικές» ομάδες (ομοφυλόφιλοι, μαύροι, γυναίκες κλπ) που διεκδικούσαν το δικαίωμα στη διαφορά (the right to the difference), όρισαν μια νέα κοινωνική κατάσταση, ένα νέο τρόπο κοινωνικής αναπαραγωγής. Ο καπιταλισμός δεν πητήθηκε, αλλά αντιθέτως αναδιοργανώθηκε, προσπαθώντας να ενσωματωθεί σ' αυτές τις νέες συνθήκες. Ο μετα-φορντισμός, που αντικατέστησε την κυρίαρχη μορφή της μαζικής ομογενοποιημένης παραγωγής, αποτέλεσε ένα ευέλικτο, προσαρμοστικό παραγωγικό μοντέλο, που μπορούσε να ενσωματωθεί, και τελικά να επωφεληθεί από αυτήν τη δυναμική κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, σ' αυτά τα νέα δεδομένα,

Οι ετεροτοπίες μέσα απ' τον Lefebvre

οι κοινωνικές ταυτότητες που μένουν «έξω» απ' το «κανονικό» μπορούν πιο εύκολα και πιο γρήγορα να αφομοιωθούν, ενώ παράλληλα να γεννιούνται νέες που είναι αποκλεισμένες. Επομένως, στη λογική του Cenzatti, οι ετεροτοπίες δε μπορεί πλέον να έχουν τη μορφή ενός δεδομένου, χωρικά οριοθετημένου, ιδρύματος (πχ φυλακή, κλινική κλπ) που περιέχουν/αποκλείουν συγκεκριμένα κοινωνικά υποκείμενα με σταθερά χαρακτηριστικά. Πρέπει, όπως και στον Soja, στην εποχή των πολλαπλών ταυτοτήτων, να τις αντιμετωπίσουμε ως ένα είδος πρακτικών, μία μορφή οικειοποίησης ορισμένων χώρων σε συγκεκριμένες στιγμές, από εναλλασσόμενες ομάδες. Όταν οι κοινωνικές σχέσεις που ορίζουν ένα χώρο ως ετεροτοπία, παύουν να υπάρχουν, αυτός ο χώρος παύει να αποτελεί ετεροτοπία. Έτσι, μπορεί να έχουμε ένα δεδομένο χώρο, με μία συγκεκριμένη φυσική διαμόρφωση, όπου να αποκτά «ετεροτοπικά» χαρακτηριστικά λόγω ορισμένων σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτόν σε συγκεκριμένες καταστάσεις (π.χ. αγορά, πορεία, εξέγερση, γιορτή κλπ). Ο Cenzatti, τονίζει, πως δε θεωρεί πως οι άλλες μορφές ετεροτοπίας (κρίσις, απόκλιση) παύουν να υπάρχουν, αλλά πως πλέον η κυρίαρχη μορφή ετεροτοπίας είναι αυτή της διαφοράς. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως οι ετεροτοπίες της διαφοράς του Cenzatti, αποτελούν εφήμερες χωρικο-κοινωνικές καταστάσεις σε εναλλάξιμους τύπους με εναλλάξιμα κοινωνικά υποκείμενα.

Φαίνεται πως οι περισσότερες αναλύσεις για την ετεροτοπία που ακολουθούν την προσέγγιση που κάνει ο Lefebvre για το χώρο (Soja, Cenzatti, Stickells, Lang κ.ά.), μοιράζονται σαν κοινό χαρακτηριστικό, την ανάγκη να την «απεγκλωβίσουν» απ' τα όρια συγκεκριμένων τόπων, και να την αντιμετωπίσουν ως κάτι διάχυτο και δυναμικό στην κοινωνική πραγματικότητα. Παράλληλα όμως, έστω και άρρητα, οι περισσότερες τείνουν να τις ερμηνεύσουν μονοσήμαντα ως συνθήκες αντίστασης. Φαίνεται δηλαδή, να εμφανίζονται ως χώροι/καταστάσεις περιφερειακοί/ες απέναντι στο κέντρο (την ισοτοπία), όπου συγκροτούνται σχέσεις «έτερες» προς τις κυρίαρχες, μόνο όμως με την έννοια της ανατροπής τους. Έτσι, το ενδιαφέρον, εντοπίζεται κυρίως σε underground, περιθωριακές και παράνομες πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας (Soja), σε περιοχές και καταστάσεις δηλαδή που δεν είναι ενσωματωμένες στα κυρίαρχα πρότυπα της κοινωνικής αναπαραγωγής, αλλά έχουν τους δικούς τους κώδικες και κανόνες.

Βλέπουμε δηλαδή, πως ενώ φαίνεται να αξιοποιείται παραγωγικά η σύνδεση με τους «χώρους των αναπαραστάσεων» του Lefebvre, η σχετική μονομέρεια που χαρακτηρίζει τις περισσότερες από αυτές τις αναλύσεις, καταλήγει να παραμελεί κάποια βασικά χαρακτηριστικά της ετεροτοπίας. Παρότι προσπαθεί να «πολιτικοποιήσει» και να προσδιορίσει πιο συγκεκριμένα το ρόλο και τη λειτουργία των ετεροτοπιών, αφήνει κάποιες ασάφειες όσον αφορά τη σύνδεσή τους με τις αρχικές προθέσεις αλλά και τη συνολικότερη προβληματική του Foucault, που παραμένουν αρκετά κρίσιμες.

5/ Ξανά στον Foucault, οι ετεροτοπίες ως διαταράξεις της τάξης

The order of things

Γυρνώντας λοιπόν στον Foucault, επανεξετάζουμε την τοποθέτησή του για τις ετεροτοπίες, πηγαίνοντας ένα χρόνο πίσω απ' τη διάλεξή που έδωσε στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών. Όταν δηλαδή το 1966 δημοσίευσε το βιβλίο του «Οι λέξεις και τα πράγματα». Στην αγγλική μετάφραση του βιβλίου, λόγω της ύπαρξης ομότιπλου στην ίδια γλώσσα, ο Foucault έπρεπε να επιλέξει ένα διαφορετικό όνομα για το έργο του. Έτσι, αποφάσισε να το ονομάσει «the order of things» (η τάξη των πραγμάτων), που ίσως κάνει πιο σαφές το νόημα και τις προθέσεις του βιβλίου. Στην εισαγωγή που έγραψε ο ίδιος, προσπαθώντας να περιγράψει το στόχο του βιβλίου, φέρνει το παράδειγμα «μιας κάποιας κινέζικης εγκυκλοπαίδειας» που χρησιμοποιεί σε ένα γραπτό του ο Borges. Εκεί περιγράφεται, μια «παρανοϊκή» ταξινόμηση των ζώων, που ενδεικτικά εμπεριέχει τις εξής κατηγορίες: «α) όσα ανήκουν στο Αυτοκράτορα, β) στα ταριχευμένα, γ) στα εξημερωμένα, δ) στα χοιρίδια του γάλακτος, ε) στις σειρήνες, στ) στα μυθικά, ζ) στους ελεύθερους σκύλους, η) σε όσα περιλαμβάνονται στην παρούσα ταξινόμηση, θ) σε όσα παραδέχονται σαν παλαβά κλπ»¹. Ο Foucault, παρότι όπως λέει ο ίδιος, διαβάζοντας αυτήν την ταξινόμηση τον πιάνουν τα γέλια, μας καλεί να προβληματιστούμε πάνω «στη γυμνή αδυναμία μας να σκεφτούμε αυτό το πράγμα»², στα όρια δηλαδή της δικής μας σκέψης, που κάνει αυτήν την ταξινόμηση να φαντάζει τελείως παράλογη. Παρατηρεί, πως αυτό που μας ξενίζει, δεν είναι οι μεμονωμένες κατηγορίες που προτείνει η κινέζικη εγκυκλοπαίδεια, αλλά η σχέση τους, το γεγονός δηλαδή πως αυτές οι άσχετες

Ξανά στον Foucault, οι ετεροτοπίες ως διαταράξεις της τάξης

μεταξύ τους κατηγορίες συμπεριλαμβάνονται σε μία κοινή ταξινόμηση. Ο Foucault χαρακτηρίζει την εγκυκλοπαίδεια του Borges, ως ετεροτοπία. Φέρνοντάς μας στο μυαλό την τρίτη αρχή της ετεροτοπολογίας του («η ετεροτοπία έχει τη δυνατότητα να αντιπαραθέσει σε έναν πραγματικό τόπο πολλούς χώρους, πολλές θέσεις οι οποίες από μόνες τους είναι ασύμβατες»), στην πραγματικότητα αυτό που προσπαθεί, είναι να προκαλέσει τον καθορισμένο τρόπο με τον οποίο σκεφτόμαστε και κρίνουμε, να θέσει υπό αμφισβήτηση την ορθολογικότητα με την οποία αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα. Έτσι, μιλώντας για τις ετεροτοπίες λέει:

«...υποσκάπτουν κρυφά τη γλώσσα, γιατί εμποδίζουν τον κατονομασμό αυτού ή του άλλου, γιατί σπάζουν τα κοινά ονόματα ή τα περικλείουν, γιατί καταστρέφουν από τα πριν τη σύνταξη, και όχι μόνο αυτή που οικοδομεί φράσεις – αλλά και τη λιγότερο έκδηλη, που κάνει τις λέξεις και τα πράγματα (της μεν πλάι στις δε ή απέναντί τους) να στέκονται μαζί.»³
«οι ετεροτοπίες εξαντλούν τα λόγια, σταματούν τις λέξεις στον εαυτό τους, αμφισβητούν ριζικά κάθε δυνατότητα μιας γραμματικής, εξαρθρώνουν τους μύθους και καθιστούν στείρο το λιρισμό των φράσεων»⁴

Ουσιαστικά, για τον Foucault, αυτό που κάνουν οι ετεροτοπίες στο «Οι λέξεις και τα πράγματα» είναι πως μέσα από την παράλογη αταξία τους, στην πραγματικότητα αποκαλύπτουν την τάξη πάνω στην οποία δομείται ο ορθός λόγος και η νοητική αναπαράσταση της πραγματικότητας, που χαρακτηρίζει την παραγωγή της γνώσης στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς. Με λίγα λόγια, οι ετεροτοπίες εδώ φαίνεται να αποτελούν (νοητικούς) τόπους που αναδεικνύουν (προκαλώντας) σύμφωνα με ποια τάξη συγκροτείται η γνώση. Μπορούμε ίσως να δούμε μία συγγένεια με αυτό που ονομάζει ο Soja *thirding-as-othering* και *thirdspace* αν λάβουμε υπόψη μας μερικές ακόμα διατυπώσεις που κάνει ο Foucault στο κείμενο της εισαγωγής.

«Ανάμεσα στο ήδη κωδικοποιημένο βλέμμα και την στοχαστική γνώση υπάρχει μια διάμεση περιοχή που ελευθερώνει την τάξη στο ίδιο της το είναι...»⁵
«Έτσι η "διάμεση" αυτή περιοχή, στο μέτρο που φανερώνει τους τρόπους ύπαρξης της τάξης, μπορεί να παρουσιαστεί ως η πιο θεμελιώδης: ως προγενέστερη απ' τις λέξεις, απ' τις αντιλήψεις και τις χειρονομίες, που τότε λογίζονται ότι τη μεταφράζουν λίγο-πολύ πιστά και εύστοχα (να γιατί αυτή η εμπειρία της τάξης, στο συμπαγές και πρωταρχικό είναι της, παίζει πάντα κρίσιμο ρόλο), είναι πάντα πιο στέρα, πιο αρχαϊκή, λιγότερο αμφίβολη, πάντα πιο "αληθινή" από τις άλλες θεωρίες που δοκιμάζουν να τους προσδώσουν μιαν ρητή μορφή, μιαν εξαντλητική μορφή, μιαν εξαντλητική εφαρμογή, ή ένα φιλοσοφικό θεμέλιο. Έτσι, σε κάθε πολιτισμό, ανάμεσα σε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε διατακτικούς κώδικες και στους στοχασμούς για τη τάξη υπάρχει η γυμνή εμπειρία της τάξης και των τρόπων ύπαρξής της.»⁶

Εδώ, οι ετεροτοπίες, ως διάμεσες περιοχές, φαίνεται να αντλούν το νόημά τους μέσα απ' τη σχέση τους με την τάξη. Ο Foucault, έχει δείξει, μέσα απ' τις αναλύσεις του, πως οι «διαταράξεις» της τάξης, και πιο συγκεκριμένα των μορφών γνώσης, εξουσίας και αλήθειας, δεν τείνουν γενικά προς μία «προοδευτική» κατεύθυνση, μία ουδέτερη εξέλιξη, μία ολοκλήρωση. Μάλλον το αντίθετο μπορούμε να εξάγουμε σαν συμπέρασμα από το έργο του. Ο Foucault αφιερώνει, πολλές μελέτες στην προσπάθεια να αποδομήσει το «ανθρώπινο» και κοινωνικά ανώτερο πρόσωπο της εποχής του Διαφωτισμού. Επιδίδκει να δείξει, πως η αμφισβήτηση παλαιότερων μορφών γνώσης (πχ μεταφυσική) συνδυάζεται με νέες μορφές κυριαρχίας, πιο βαθιές, πιο λεπτομερείς και πιο σταθερές, και δεν είναι το αποτέλεσμα μιας γενικόλογης προόδου του «ανθρώπινου πνεύματος». Έτσι, στην εισαγωγή του 1966, ενώ απ' τη μία και ο ίδιος φαίνεται να συμφωνεί με μία πιο «ελαστική» ερμηνεία των ετεροτοπιών (όσον αφορά το ερώτημα της χωρικής τους οριοθέτησης), απ' την άλλη δεν τις αντιμετωπίζει μονοσήμαντα, ως τόπους (είτε νοητικούς είτε πραγματικούς) που α priori γεννούν την αμφισβήτηση, προς όφελος μιας προοπτικής χειραφέτησης. Μάλλον, θα μπορούσαμε να πούμε, πως τις περιγράφει ως τόπους-ρήγματα. Τόπους στους οποίους, μπορεί να γεννηθεί το έτερο.

Genocchio

Πάνω σ' αυτήν την ανάγνωση της ετεροτοπίας, ο Benjamin Genocchio στο κείμενό του «discourse, discontinuity, difference: the question of other spaces», εντοπίζει μια ισχυρή διάκριση ανάμεσα στις ετεροτοπίες του «the order of things» (οι λέξεις και τα πράγματα), με αυτές του «of other spaces» (περί αλλοτινών χώρων). Υποστηρίζει πως στην πρώτη περίπτωση, αυτές εμφανίζονται, ως discursive/γλωσσικοί τόποι ενώ στη δεύτερη ως πραγματικές/υλικές τοποθεσίες. Για τον Genocchio, η δεύτερη εκδοχή, είναι πολύ πιο αδύναμη σε σχέση με την πρώτη. Η βασική παρατήρηση που κάνει και τον οδηγεί σ' αυτήν την τοποθέτηση, μπορεί να συμπυκνωθεί ως εξής:

Τι είναι τελικά αυτό που καθιστά έναν χώρο «έτερο» σε σχέση με έναν άλλο, στο βαθμό μάλιστα που τα παραδείγματα που θέτει ο Foucault στο «of other spaces» είναι τόσο ποικίλα και ετερόκλητα, που μας επιτρέπουν να υποθέσουμε πως σχεδόν όλοι οι τόποι μπορούν να ιδωθούν ως ετεροτοπίες; Πώς είναι δυνατόν, ένας πραγματικός/υλικός τόπος που είναι κομμάτι του συνόλου της κοινωνικής πραγματικότητας, και λειτουργεί σε σύνδεση με αυτήν, να είναι παράλληλα και τόπος τελείως διαφορετικός, τόπος της υπέρβασης;

Για τον Genocchio, το αδύναμο σημείο της επιχειρηματολογίας του Foucault, εντοπίζεται στην έλλειψη ενός συγκεκριμένου ορισμού για τη «διαφορά» (difference). Κατά τη γνώμη του, ο Foucault, προσπερνά σχετικά αβίαστα την απάντηση σ' αυτό το

(φιλοσοφικής φύσης) ερώτημα. Ο ίδιος, προκειμένου να τοποθετηθεί απ' τη μεριά του, αξιοποιεί την ανάλυση που κάνει ο Jacques Derrida στο «Περί γραμματολογίας», υποστηρίζοντας πως δε μπορούμε να σκεφτούμε «έξω από» τις δομές, τους όρους και τη γλώσσα που ορίζουν τη γνώση και τη σκέψη μας. Γι' αυτό θεωρεί πως κάθε προσπάθεια μιας τέτοιας αμφισβήτησης (παραγωγής της διαφοράς), πρέπει να συμβαίνει μέσα σ' αυτά όρια («*there is nothing outside the text*»⁷), χωρίς να αναζητά μια διαφορετική, απελευθερωτική, (ουτοπική;), διάταξη που έχει γεννηθεί μέσα από κάποιες ασαφείς και απροσδιόριστες διαδικασίες. Παράλληλα, ξεκαθαρίζει, πως αυτό δε σημαίνει πως η ετεροτοπία σαν έννοια, πρέπει να απορριφθεί ως μια μάταια επιθυμία για το διαφορετικό που είναι καταδικασμένη να αναπαράγει το υπάρχον. Πρέπει όμως, όπως περιγράφει ο Foucault στο «the order of things» (ή αρκετά κοντά με αυτό που περιγράφει ο Soja στο Thirdspace), να αντιμετωπιστεί ως μια ιδέα για το χώρο (παρά ως υλικός χώρος), που μέσα απ' τα ίδια του τα στοιχεία, τις ίδιες του τις προϋποθέσεις, προκαλεί ερωτήματα (αλλόκοτες διατάξεις) που θέτουν υπό αμφισβήτηση την ίδια την ορθολογικότητα του πραγματικού, χωρίς να το αντικαθιστούν α priori με το «ιδανικό». Περισσότερο, δηλαδή, τις παρουσιάζει ως «οριακές καταστάσεις», παρά ως συγκεκριμένους τόπους που το «άλλο» έχει γεννηθεί. Χαρακτηριστικό της προβληματικής του Genocchio είναι πως το παράδειγμα «ετεροτοπίας» που παραθέτει, το «Undercover», είναι ένα έργο τέχνης, ένα installation σε έναν σταθμό του μετρό του Sydney, που λειτουργεί (όπως τα περισσότερα δημόσια installations) ως τόπος-θέαμα ασύμβατων αναπαραστάσεων και αντιφατικών επιθυμιών, που μας προκαλεί να επανεξετάσουμε και εν τέλει να επαναπροσδιορίσουμε τη συλλογική μας εμπειρία για τον καθημερινό χώρο και τη σχέση μας με αυτόν.

Διαβάζοντας τις ετεροτοπίες μέσα απ' το «the order of things» ο Genocchio, στα χνάρια των «λεφεβριανών» προσεγγίσεων, τις τοποθετεί στο επίπεδο της ιδέας και της γλώσσας, ενώ παράλληλα επιχειρεί μία αναγκαία σύνδεση με έννοιες-κλειδιά της προβληματικής του Foucault όπως: τάξη, γνώση, ορθολογικότητα, αλήθεια κλπ. Αρνείται όμως την υλικότητα τους ακόμα και αν τις αντιμετωπίσουμε ως εφήμερες καταστάσεις σε περιθωριακούς τόπους (Soja, Cenzatti). Ακόμα, η ανάλυσή του φαίνεται πως δεν καταπιάνεται με το ερώτημα, της ετεροτοπίας ως τόπο (ή έστω μορφές γνώσης) του καταναγκασμού και του ελέγχου, αλλά βλέπουμε (και εδώ) να υποδηλώνεται μια μονοσήμαντη ερμηνεία της, ως (νοητικό) τόπο της αντίστασης.

6/ Οι εναλλακτικές τακτοποιήσεις και το κατώφλι

alternative social orderings

Ο Kevin Hetherington, ενώ αποδέχεται σε μεγάλο βαθμό τις αναγνώσεις της ετεροτοπίας που κάνουν ο Genocchio μέσα απ' το «the order of things» και ο Soja μέσα απ' τον Lefebvre, προσπαθώντας να δώσει τις δικές του απαντήσεις στα ερωτήματα που αφορούν την υλικότητα (ιδέα ή ύλη) και τον κοινωνικό ρόλο (αντίσταση ή καταναγκασμός) της ετεροτοπίας, προτείνει να τις εξετάσουμε ως «τόπους που παράγονται εναλλακτικές διατάξεις των κοινωνικών σχέσεων», ως «εναλλακτικές τακτοποιήσεις» (alternative social orderings¹).

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα (της υλικότητας), ο Hetherington, υποστηρίζει, πως ενώ είναι σωστό να αντιμετωπίζουμε τις ετεροτοπίες «ως διαταράξεις της τάξης», με ό,τι αυτό συνεπάγεται, η πραγματικότητα δείχνει, πως αυτές οι διαδικασίες έχουν την τάση να αποτυπώνονται σε συγκεκριμένους τόπους και χρόνους, και δεν αποτελούν (χωρικές) ιδέες που εφαρμόζονται σε οποιαδήποτε τόπο, οποιαδήποτε στιγμή. Προσπαθώντας, παράλληλα να μην αφήσει αναπάντητους τους προβληματισμούς του Genocchio, σχετικά με το ερώτημα της «διαφοράς» (difference), το κατά πόσο δηλαδή και με ποια κριτήρια μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως «άλλους»/ υπερβατικούς κάποιους συγκεκριμένους τόπους, ο Hetherington τονίζει, πως οι ετεροτοπίες δεν πρέπει να ορίζονται με έναν τρόπο «απόλυτο» αλλά αντίθετα με έναν τρόπο «σχετικό». Πρέπει, δηλαδή, να μην εξετάζεται η «ετεροτοπικότητά» τους με βάση το αν στα πλαίσιά τους υλοποιείται κάτι το ριζικά έτερο, διαφορετικό

Οι εναλλακτικές τακτοποιήσεις και το κατώφλι

και εν τέλει υπερβατικό, αλλά με βάση το αν σ' αυτούς τους τόπους εντοπίζονται διαταράξεις των κυρίαρχων μορφών τάξης, ενδεχομενικές διαδικασίες «εναλλακτικών τακτοποιήσεων». Όπως λέει ο ίδιος, η ετεροτοπία δεν πρέπει να ορίζεται «από μέσα», απ' την αυτοτελή/απόλυτη φύση τους, αλλά μόνο «από έξω», δηλαδή συγκριτικά/σχετικά με άλλους τόπους.

«Το σημαντικό που πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη όταν εξετάζουμε την ετεροτοπία δεν είναι αυτοί οι τόποι καθ' εαυτού, αλλά ο τρόπος που λειτουργούν σε σχέση με τους άλλους. Αυτό που λέω, είναι πως παράγουν διαφορετικές διαδικασίες τακτοποιήσεων μέσα απ' τις ετερογένειες που αναπαριστούν»²

Έτσι, για τον Hetherington, το ζήτημα της «διαφοράς» δεν είναι αδύναμο σημείο στην επιχειρηματολογία του Foucault, αλλά κάτι ασαφές, που θεωρεί αναγκαίο να το προσδιορίσει, προκειμένου να υποστηρίξει πως οι ετεροτοπίες έχουν υλική υπόσταση. Τονίζοντας τη διαφωνία του με τον Genocchio για την υλικότητα των ετεροτοπιών, υποστηρίζει, πως σε τελική ανάλυση μπορούμε να εξετάσουμε το κτισμένο περιβάλλον ως κείμενο (text), και η ετεροτοπία να εφαρμόζεται το ίδιο ικανοποιητικά σ' αυτό, όπως στα βιβλία και στο λόγο. Η προβληματική του Hetherington, φαίνεται να είναι αρκετά κοντά στο ακόμα μεταγενέστερο έργο του Foucault, «Επιτήρηση και τιμωρία, η γέννηση της φυλακής». Εκεί δηλαδή, όπου ο Foucault, ερευνά τη γέννηση πρωτότυπων μορφών τάξης, όχι μόνο μέσα από νέες νοπτικές αναπαραστάσεις/διαταράξεις, αλλά μέσα από μια αμφίδρομη σχέση μεταξύ υλικής πραγματικότητας, χωρικών διαμορφώσεων και παραγωγής γνώσης/αλήθειας.

Όσον αφορά το δεύτερο ερώτημα, που έχει να κάνει με τον κοινωνικό ρόλο των ετεροτοπιών, (χώροι αντίστασης ή καταναγκασμού), ο Hetherington προσπαθεί να (επαν)εισάγει μια ισορροπία, ανάμεσα σ' αυτές τις δύο εκδοχές, ασκώντας κριτική στις περισσότερες, μονόπλευρες, προσεγγίσεις. Υποστηρίζει πως οι ετεροτοπίες μπορεί να ανήκουν είτε στη μια κατηγορία, είτε στην άλλη, είτε και στις δύο. Γι' αυτόν, οι χώροι της απόλυτης ελευθερίας, όπως και οι χώροι του εξονυχιστικού ελέγχου, αποτελούν διαφορετικά είδη κοινωνικών τακτοποιήσεων και ως τέτοια πρέπει να εξετάζονται. Θεωρεί, πως οι ετεροτοπίες δεν εντοπίζονται, μόνο σε χώρους του περιθωρίου (margins) αλλά και σε χώρους κεντρικούς (central).

«Χρησιμοποιώντας την έννοια της ετεροτοπίας, είναι λάθος να προμοδοτείται είτε ιδέα της ελευθερίας, είτε η ιδέα του ελέγχου. Οι ετεροτοπίες, λειτουργούν ως υποχρεωτικά περάσματα που επιτρέπουν την αμφισβήτηση των κυρίαρχων μορφών κοινωνικής τάξης με τρόπους που μπορεί να φαίνονται ουτοπικοί, όπως φαίνονταν στο Palais Royal. Θα ήταν όμως λάθος να συσχετίσουμε την ετεροτοπία μόνο με τους "άλλους τόπους" των περιθωριοποιημένων και των αδύναμων. Ένας "άλλος τόπος" μπορεί να χρησιμοποιείται από αυτούς που επωφελούνται απ' τις υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας μιας κοινωνίας,

όπως στην περίπτωση του εργοστασίου, ή της φυλακής όπου ένας τόπος του "άλλου" γίνεται χώρος του κοινωνικού ελέγχου (social control) μέσα απ' τις πρακτικές και τα νοήματα που αναπτύσσονται γύρω απ' αυτόν. Μια σχετική ουδετερότητα πρέπει να εισάγεται όταν ορίζεται η ετεροτοπία. Γι' αυτό την ορίζω, ως τόπους των εναλλακτικών τακτοποιήσεων. Χρησιμοποιώ τη λέξη εναλλακτικών, για να δείξω, πως κάποια μορφή διαφοράς υπάρχει, μιας διαφοράς που εμπεριέχει το ξεδίπλωμα μια ουτοπικής εναλλακτικής.»³

Για τον Hetherington, αυτή η πολυσημία των ετεροτοπιών αποτελεί, το πιο δυναμικό τους στοιχείο. Αυτό που τις ορίζει, ως ενδοχομενικές καταστάσεις, ως περάσματα και όχι ως νομοτέλειες. Ο Hetherington, δεν περιγράφει μια απλοϊκή κάθετη διάκριση ανάμεσα σε δύο τύπους ετεροτοπιών (αντίστασης και καταναγκασμού). Θεωρεί, πως παρότι μια ετεροτοπία μπορεί να φαίνεται πως λειτουργεί σε μία συγκεκριμένη κατεύθυνση, είναι σημαντικό να εξετάζεται η θέση με την οποία τα διάφορα κοινωνικά υποκείμενα εντάσσονται σ' αυτές. Στο παράδειγμα της ετεροτοπίας της «ελευθερίας» που φέρνει, με το «120 μέρες στα Σόδομα» του de Sade, όπου τα αρσενικά εκπληρώνουν ανεμπόδιστα, το σαδιστικό τους πάθος στα σώματα γυναικών και παιδιών, γίνεται σαφές πως η απόλυτη ελευθερία των αντρών είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τον πλήρη έλεγχο των θυμάτων τους. Δείχνει, δηλαδή πως οι ετεροτοπίες, εμπεριέχουν μία εσωτερική ένταση και πως ο τρόπος που αυτή διευθετείται καταλήγει να χαρακτηρίζει την ίδια τη λειτουργία και το ρόλο τους, που δεν εξετάζεται ουδέτερα και εργαλειακά, αλλά στα πλαίσια των συγκεκριμένων κοινωνικών ανταγωνισμών.

κατώφλι

Είναι πολύ σημαντικό να γίνεται ξεκάθαρο πως οι ετεροτοπίες δεν αποτελούν κάποια ουδέτερα εργαστήρια (είτε σταθερά, είτε εφήμερα) όπου δοκιμάζονται βελτιώσεις της κοινωνικής τάξης (social order). Οι ετεροτοπίες, ακριβώς με τη λογική των «εναλλακτικών τακτοποιήσεων», εμπεριέχουν κοινωνικο-χωρικές πρακτικές, αναπαραστάσεις και διαταράξεις της τάξης με συγκεκριμένο κοινωνικό πρόσημο, το οποίο μπορεί να μην είναι στατικό και νομοτελειακό, αλλά (έστω δυναμικά) υπάρχει. Πάνω σ' αυτήν την ενδοχομενική προβληματική των ετεροτοπιών, τοποθετείται και αυτό που ο Σταύρος Σταυρίδης ονομάζει κατώφλι. Το κατώφλι (threshold) ως μεταφορά, προσπαθεί να αναδείξει πως οι ετεροτοπίες (ως κατώφλια) δεν είναι το υλοποιημένο «διαφορετικό», αλλά τα εν δυνάμει περάσματα προς αυτό. Τόποι, (υλικόι, αναπαραστατικοί κλπ) που ανοίγουν νέα πεδία δράσης, σκέψης και ενδοχομενικότητας, τόποι που αναδιατάσσουν και επερωτούν την τάξη που ορίζει την κοινωνική πραγματικότητα.

Ενώ ο Hetherington επαναφέρει μια ισορροπία ανάμεσα στις ετεροτοπίες ως τόπους του καταναγκασμού (*αντιστάθμισης*) και ως τόπους των αντιστάσεων (*ψευδαισθήσεων*), τονίζοντας μάλιστα το στοιχείο της εσωτερικής έντασης και του ενδοχομενικού, δεν κάνει τόσο σαφές, αν μέσα απ' αυτές (και πιο συγκεκριμένα

μέσα απ' τις ετεροτοπίες των αντιστάσεων) γεννιέται αναγκαστικά μια νέα τάξη, μια νέα (ίσως πιο δίκαιη) ισορροπία, ανάμεσα στους ανταγωνισμούς των κοινωνικών υποκειμένων, ή αν ανοίγονται οι δυνατότητες της συνολικής ανατροπής της. Εδώ, έχει σημασία, να τονιστεί πως οι αντιστάσεις, που παράγονται στις ετεροτοπίες δεν πρέπει να εξετάζονται μόνο μέσα στο συνειδητό πεδίο, στις αρνήσεις δηλαδή που εκδηλώνουν απέναντι στα σχέδια και τις στρατηγικές της εξουσίας, αλλά και μέσα από μία συνολική άρνηση της τάξης, των δομών που καθορίζουν το ίδιο το πλαίσιο των κοινωνικών ανταγωνισμών. Όταν η αντίσταση στην τάξη, εντάσσεται σε μία γενικότερη στρατηγική, σε μια συνολικότερη δικτύωση κοινωνικο-πολιτικών πρακτικών που δεν απομονώνονται σε περικλειστούς («υπερβατικούς») θύλακες, τότε ανοίγονται πραγματικές δυνατότητες για την ανατροπή της. Με τα εργαλεία του Foucault, μια τέτοια στρατηγική, έχει σαν κυρίαρχο στοιχείο, την άρνηση της πειθαρχικής εξουσίας, την άρνηση δηλαδή της ταυτοποιούσας ταξινόμησης⁴. Με λίγα λόγια, την έμπρακτη αμφισβήτηση των κυρίαρχων υλικών πρακτικών και ιδεολογικών εγκλήσεων που συγκροτούν τα υποκείμενα (βλ. *εξουσία και υποκείμενο*). Τον εντοπισμό, αυτών των «οπών» και αυτών των «ρηγμάτων» (βλ. *Lefebvre και ετεροτοπία*), που μπορούν να γεννήσουν το «άλλο». Η αναζήτηση νέων μορφών υποκειμενικότητας, φαίνεται να αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα, για όποιον θέλει να αντιμετωπίσει τις ετεροτοπίες υπό το πρίσμα ενός σχεδίου χειραφέτησης και ανατροπής.

«Γι' αυτό έχει νόημα να θεωρήσει κανείς ότι ουσιαστικά στις ετεροτοπίες τελούνται υποδύσεις, προβάρονται νέες μάσκες και ρόλοι, χωρίς σε τούτες τις υποδύσεις να αντιστοιχεί μια οριστική προσχώρηση σε μια άλλη ταυτότητα. Η τέχνη του να γίνεσαι άλλος, όχι σαν τέχνη της απάτης αλλά σαν τέχνη της αναζήτησης νέων μορφών υποκειμενικότητας, είναι μια τέχνη που αναβλύζει στις ετεροτοπίες. Μια θεατρικότητα της προσέγγισης του έτερου αντιστοιχεί στις ετεροτοπικές συνθήκες. Μια θεατρικότητα που δε γεννά ταυτίσεις αλλά δοκιμές, αρνήσεις μάλλον παρά καταφάσεις ρόλων, υβριδικές συνθέσεις και ανολοκλήρωτες υποκειμενοποιήσεις.»⁵

Τα στοιχεία της ενδεχομενικότητας, της θεατρικότητας, η λογική του κατωφλιού κλπ, δείχνουν πως οι ετεροτοπίες δεν πρέπει να ερμηνεύονται ως περικλειστοί χώροι της νομοτέλειας, αλλά ως δίκτυα τόπων, πρακτικών και καταστάσεων που συγκροτούν πολύμορφες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις. Αποτελούν πεδία που φιλοξενούν και ταυτόχρονα νοσηματοδοτούνται, από διαδικασίες διαφορετικών μορφών υποκειμενοποιήσεων, που είναι εκτεθειμένες σε ένα μεγάλο δίκτυο αντιφάσεων, συνδέσεων και εγκλήσεων. Δεν αποτελούν μόνο ιδέες για το χώρο, αλλά και συγκεκριμένες χωρικές (υλικές) διαμορφώσεις που τείνουν είτε στην εμβάθυνση των σχέσεων εξουσίας, είτε στη δημιουργία πεδίων αμφισβήτησης και ρήξης με την τάξη της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι εσωτερικές τους συγκρούσεις όπως και οι δυναμικές σχέσεις που αναπτύσσουν με το υπόλοιπο περιβάλλον, τις τοποθετούν στο πεδίο του ενδεχομενικού και του «εν δυνάμει» περάσματος. Εμφανίζονται με λίγα λόγια, ως «μετέωροι χώροι της ετερότητας»⁶.

7 / Συμπεράσματα

Η ετεροτοπία, παρότι κατά γενική ομολογία, είναι μια έννοια που μέχρι τη δημοσίευση της διάλεξης του Foucault το 1984 ήταν σχεδόν άγνωστη και δεν είχε αποτελέσει πεδίο ιδιαίτερου προβληματισμού και συζήτησης, φάνηκε πως έκρυβε μια εξαιρετική δυναμική. Το ενδιαφέρον για το περιεχόμενό της, ταυτίστηκε με την αναζήτηση θεωρητικών εργαλείων που θα μπορούσαν να αποτυπώσουν και να ερμηνεύσουν την πολυπλοκότητα των σύγχρονων κοινωνιών. Η ασαφής «κλίμακα εφαρμογής» της, την έκανε ιδιαίτερα χρήσιμη τόσο σε γεωγράφους όσο και σε πολεοδόμους και αρχιτέκτονες. Το σημαντικό όμως είναι, πως πέρα απ' το επιστημονικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει, φάνηκε πως αποτελεί κυρίαρχα μια πολιτική έννοια. Τόσο γιατί έφερε στην επιφάνεια σημαντικές πτυχές της λειτουργίας του συστήματος, όσον αφορά την ανάγκη του για αναπαραγωγή και «επέκταση» (π.χ. φυλακή, κλινικές), αλλά κυρίως γιατί ανέδειξε νέους τρόπους και νέα εργαλεία κοινωνικών αντιστάσεων. Αντιστάσεων, που όπως φάνηκε δεν περιορίζονται μόνο στις αρνήσεις απέναντι στην εξουσία, αλλά που είναι συνυφασμένες με το αίτημα για συνολική ανατροπή της τάξης της κοινωνικής πραγματικότητας. Οι ετεροτοπίες δείχνουν πως η κατασκευή του «άλλου», δεν είναι μια διαδικασία εύκολη, τελεολογική και λυτρωτική, αλλά μία διαδικασία επίπονη, όπου οι νέες υποκειμενικότητες που παράγονται και οι νέες σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτές, καθορίζουν το ίδιο το περιεχόμενό τους, την ίδια τους τη δυνατότητα να εκπληρώσουν τις ανάγκες που τις γέννησαν. Είτε στην εφήμερη, είτε στην πιο σταθερή εκδοχή τους, έχουν τη δυνατότητα να συμπυκνώνουν τον κοινωνικό και πολιτικό χρόνο, να αναδεικνύουν

Συμπεράσματα

ή ακόμα και να δημιουργούν νέους συσχετισμούς. Έχουν τη δύναμη, πέρα απ' το να συμμετέχουν δυναμικά στο σήμερα, να διαμορφώνουν δεδομένα, να ανοίγουν περάσματα και να δοκιμάζουν το «άλλο».

Ο Antonio Gramsci, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αναφερόμενος στις ιστορικές στιγμές που οι κυρίαρχοι αδυνατούν να προβάλουν ένα καθολικό κοινωνικό όραμα, μίλησε για την κρίση ηγεμονίας. Για καταστάσεις, όπου το συνηθισμένο, το «κανονικό» αμφισβητείται, όπου εμφανίζονται διαφορετικές/«έτερες» κοινωνικές μορφές, όπου ανοίγονται νέα πεδία δυνατοτήτων. Δυνατοτήτων, όχι προκαθορισμένων, άλλα ενδεχομενικών, όπου το νέο μπορεί να φαντάζει ξένο και εχθρικό προς το παλιό. Οι ετεροτοπίες, στις διάφορες μορφές τους, αποτελούν τύπους που λειτουργούν σε «μη-ηγεμονικές» συνθήκες, χώρους που δε συμμετέχουν στην κοινωνική πραγματικότητα με ομαλό και παθητικό τρόπο, αλλά πεδία στα οποία μπορούν να διαμορφώνονται οι όροι που «το παλιό πεθαίνει και το καινούργιο πασχίζει να γεννηθεί». Παραφράζοντας το Gramsci, μπορούμε να πούμε πως οι ετεροτοπίες είναι οι χωροχρονικές εμπειρίες των «τεράτων».

Παραπομπές

Ο Foucault, ο χώρος και το έτερο

1. Foucault, M. 1984. «Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres), Ετεροτοπίες» (σελ. 1) Το κείμενο γράφτηκε στην Τυνησία το 1967 και δημοσιεύτηκε την άνοιξη του 1984. Μισέλ Φουκά, Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων (διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967). Architecture, Mouvement, Continuité, τ. 5, σελ. 46-49

Ουτοπία και ετεροτοπία

1. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 4)
2. Harvey, D. 2007. Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας, Αθήνα: Μεταίχμιο (σελ. 63-65)
3. Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας ο.π. (σελ. 65)
4. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 4)
5. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 5)
6. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 6)
7. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 7)
8. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 7)
9. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 8)
10. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 9)
11. Σταυρίδης, Σ. Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία, στο Ουτοπία τ. 38 (σελ. 55)

Η ετεροτοπία, ανάμεσα σε δύο εκδοχές

1. Φουρτούνης Γ. 2009 «Η απορία του υποκειμένου: Φουκό, Αλτουσέρ, Μπάλτερ» Σύγχρονα Θέματα, τ. 106 (σελ. 2)
2. Althusser, L. 1999. «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους» στο Θέσεις, Αθήνα: Θεμέλιο. (σελ. 99)
3. Foucault, M. 1976. Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής Αθήνα: Κέδρος. (σελ. 256)
4. Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής ο.π. (σελ. 267)
5. Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής ο.π. (σελ. 188)
6. Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής ο.π. (σελ. 188)
7. Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής ο.π. (σελ. 232)
8. Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres) (1967), Ετεροτοπίες ο.π. (σελ. 4)
9. Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής ο.π. (σελ. 266)
10. Doron, G. 2008. «...those marvellous empty zones on the edge of our cities»: Heterotopia and the "dead zone" στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge

Οι ετεροτοπίες μέσα απ' τον Lefebvre

1. Soja, E. 1996. *Thirdspaces. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Οξφόρδη: Blackwell (σελ.61)
2. *Thirdspaces. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, ο.π. (σελ. 61)
3. *Thirdspaces. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, ο.π. (σελ. 163)

Ξανά στον Foucault, οι ετεροτοπίες ως διαταράξεις της τάξης

1. Foucault, M. 2008. *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα: Γνώση. (σελ. 1)
2. *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, ο.π. (σελ. 1)
3. *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, ο.π. (σελ. 14)
4. *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, ο.π. (σελ. 15)
5. *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, ο.π. (σελ. 18)
6. *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, ο.π. (σελ. 18 - 19)
7. Genocchio, B. 1995. «Discourse, Discontinuity, Difference: The Question of "Other spaces"» στο *Postmodern Cities and Spaces*, Watson S. και Gibson C. (επιμ.), Λονδίνο: Blackwell (σελ. 39)

Οι εναλλακτικές τακτοποιήσεις και το κατώφλι

1. Hetherington, K. 1997. *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*, Λονδίνο: Routledge
2. *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*, ο.π. (σελ. 49)
3. *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*, ο.π. (σελ. 52)
4. Σταυρίδης, Σ. 2010. *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια (σελ. 222)
5. *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας* ο.π. (σελ. 224)
6. *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας* ο.π.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία

- Althusser, L. 1999. «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους» στο *Θέσεις*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Boyer, M. C. 2008. «The Many Mirrors of Foucault and their Architectural Reflections» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Cenzatti, M. 2008. «Heterotopias of Difference» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Dehaene, M.–De Cauter, L. 2008. «Heterotopia in a Postcivil Society» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Dehaene, M.–De Cauter, L. 2008. «The Space of Play. Towards a General Theory of Heterotopia» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Doron, G. 2008. «"...those marvellous empty zones on the edge of our cities": Heterotopia and the "dead zone"» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Elden, S. 2004. *Understanding Henri Lefebvre*, Λονδίνο, Ν. Υόρκη: Continuum
- Foucault, M. 1976. *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής* Αθήνα: Κέδρος.
- Foucault, M. 1984. «Περί αλλοτινών χώρων (Des espaces autres), Ετεροτοπίες» Το κείμενο γράφτηκε στην Τυνησία το 1967 και δημοσιεύτηκε την άνοιξη του 1984. Μισελ Φουκώ, Ομιλίες και Γραπτά, Περί αλλοτινών χώρων [διάλεξη στη λέσχη αρχιτεκτονικών μελετών, 14 Μαρτίου 1967]. *Architecture, Mouvement, Continuité*, τ. 5, σελ. 46-49
- Foucault, M. 1987. «Χώρος, γνώση και εξουσία» στο *Εξουσία, γνώση και ηθική*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Foucault, M. 1991. «Ανθρώπινη φύση: Δικαιοσύνη εναντίον εξουσίας», «Δύο δοκίμια για το υποκείμενο και την εξουσία», «Πειθαρχική εξουσία και υποτέλεια» στο *Η μικροφυσική της εξουσίας* Αθήνα: Ύψιλον
- Foucault, M. 2008. *Οι λέξεις και τα πράγματα. Μια αρχαιολογία των επιστημών του ανθρώπου*, Αθήνα: Γνώση.
- Foucault, M. 2008. «Of other spaces» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Φουρτούνης Γ. 2009 «Η απορία του υποκειμένου: Φουκώ, Αλτουσέρ, Μπάτλερ» *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 106 σελ. 51-58
- Genocchio, B. 1995. «Discourse, Discontinuity, Difference: The Question of "Other spaces"» στο *Postmodern Cities and Spaces*, Watson S. και Gibson C. (επιμ.), Λονδίνο: Blackwell
- Harvey, D. 2007. *Η κατάσταση της μετανεωτερικότητας*, Αθήνα: Μεταίχμιο

- Harvey, D. 2007. «The Kantian Roots of Foucault's Dilemmas» στο *Space, Knowledge and Power. Foucault and Geography*, Jeremy W. Crampton, Stuart Elden (επιμ.), Λονδίνο: Ashgate Publishing Limited
- Hetherington, K. 1997. *The Badlands of Modernity. Heterotopia and Social Ordering*, Λονδίνο: Routledge
- Heynen, H. 2008. «Heterotopia unfolded?» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Kipfer, S.-Goonewardena, K.-Schmid, C.-Milgrom R. 2008. «On the Production of Henri Lefebvre», στο *Reading Henri Lefebvre* Kipfer, S.-Goonewardena, K.-Schmid, C.-Milgrom R (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Lefebvre, H. 1988. Αρχαίοι και νέοι Ελεάτες. Αθήνα: Έρασμος
- Lefebvre, H. 1991. *The production of space*, Οξφόρδη: Blackwell
- Lefebvre, H. 2007. *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*, Αθήνα: Κουκίδα
- Low, S. 2008. «The Gated Communities» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Merrifield, A. 2002. *Metromarxism. A marxist tale of the city*, Λονδίνο: Routledge
- Merrifield, A. 2006. *Henri Lefebvre (a critical introduction)*, Λονδίνο: Routledge
- Prigge, W. 2008 «Reading the Urban Revolution. Space and representation», στο *Reading Henri Lefebvre* Kipfer, S.-Goonewardena, K.-Schmid, C.-Milgrom R (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Saldanha, A. 2008 «Heterotopia and Structuralism» στο *Environment and planning* τ. 40, σελ. 2080–2096 (published online)
- Soja, E. 1996. *Thirdspaces. Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Οξφόρδη: Blackwell
- Stickells, L. 2008. «Flow Urbansim: the Heterotopia of Flows» στο *Heterotopia and the city. Public space in a postcivil society*, Michiel Dehaene, Lieven De Cauter (επιμ.) Λονδίνο: Routledge
- Σταυρίδης, Σ. 1998. «Οι χώροι της ουτοπίας και η ετεροτοπία» στο *Ουτοπία* τ. 38 σελ. 51 - 66
- Σταυρίδης, Σ. 1999. «Προς μια ανθρωπολογία του κατωφλιού» στο *Ουτοπία* τ. 33 σελ.107 -121
- Σταυρίδης, Σ. 2010. *Μετέωροι Χώροι της Ετερότητας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Topinka, J. R. 2010. «Foucault, Borges, Heterotopia: Producing Knowledge in Other Spaces» στο *Foucault Studies* no.9 σελ. 54 – 70 (published online)